

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Aslanova Aydan Fərman

“Daxili və dünya qiymətlərinin formalaşmasında valyuta amili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060404

“İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma

“Qiymətləndirmə”

Elmi rəhbər

dos. Y.Z.Beydiyeva

Magistratura proqramının rəhbəri:

dos. B.C.Sadıqov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. X.H.Kazımlı

B A K I – 2 0 17

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-6
I FƏSİL. İKİLİ QİYMƏT SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI QANUNAUY- ĞUNLUQLARI.....	7-17
1.1. Daxili bazarda qiymət sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri	7-13
1.2. Dünya qiymətləri sistemi və onun dəyişməsi meylləri	14-17
II FƏSİL. DAXİLİ VƏ XARİCİ BAZARLARDA QİYMƏTLƏRİN DİNA- MİKASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ	18-55
2.1. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində Azərbaycanın iştirakının mövcud vəziyyətinin təhlili	18-26
2.2. Daxili və beynəlxalq maliyyə bazarlarında qiymətə məlğətirən amillərin təhlili	26-39
2.3. Birjalarda və birjadankənar bazarlarda qiymətlərə valyuta amilinin təsirinin təhlili	39-55
III FƏSİL. QİYMƏT NİSBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VALYUTA AMİLİ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	56-74
3.1. Daxili qiymət siyasətində xarici təsir amillərinin uçotu mexanizmi	56-60
3.2. Dünya bazarında qiymətlərin proqnozlaşdırılması təcrübəsi.....	60-67
3.3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında valyuta mexanizmindən istifadə istiqlamətləri	67-75
Nəticə	76-77
Резюме	78
Summary	79
İstifadə olunan ədəbiyyat	80-81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, Azərbaycanda iqtisadi islahatlara qiymətlərin liberallaşdırılması ilə başlanmışdır. Bu proses əvvəlcə şok xarakteri daşısa da bir müddət sonra bazar özünütənzimləmə mexanizminin təsir altında sabitləşmə meyilləri müşahidə olunmağa başlanmışdır. Bununla bərabər islahatların ilkin illərində illik inflyasiyanın artması ilə müşayiət olunan tənəzzül prosesi staqflyasiyaya səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər daxili qiymətlərin tədricən dünya qiymətlərinə çatdırılması prosesinin başlanılması milli iqtisadiyyatda sahələrarası nisbətlərin pozulmasına səbəb olmuşdur.

Daxili qiymətlərlə dünya qiymətləri arasında nisbətlərin dəyişməsi, daha doğrusu getdikcə dərinləşməsi yerli istehsalçıların maraq və mənafeələrinin gözlənilməməsinə, həmçinin real sektordan ticarət sektorunaaxınının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bu proseslər inflyasiyayla bərabər pul islahatları və ardıcıl olaraq milli valyutanın məzənnəsinin sürətlə dəyişməsi şəraitində baş vermişdir.

Beynəlxalq ticarətdə iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsində, dünya iqtisadiyyatının, integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsində və bu əlaqələrdə maksimum səmərənin əldə olunmasında valyuta məzənnəsi mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Valyuta məzənnəsinin mahiyyəti, növləri, rejimləri və dinamikasını şərtləndirən amillərin təsir dərəcəsi barədə fikirlərə əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, ölkənin dünya bazarında hazır məhsullarına olan tələb həm də onun valyutasına tələb yaradır. Əks halda, xarici ticarət əlaqələrində rəqiblər üstünlük əldə edirlər.

Qiymətlərin formalaşmasında və qiymət nisbətlərinin tənzimlənməsində valyuta amilinin rolunun araşdırılması hazırda daha yüksək aktuallıq kəsb edir. Bu, əsasən global maliyyə böhranları və ölkə iqtisadiyyatında ardıcıl 2 dəfə baş vermiş devalvasiya proseslərinin nəticələrinin təhlili və tənzimlənməsi məqsədlərindən irəli gəlir.

Müasir dövrdə dünyanın heç bir ölkəsində iqtisadiyyat qapalı şəkildə fəaliyyət göstərmir. O, mütləq şəkildə əmək ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin, kapitalın, xammal və materialların ikitərəfli axını ilə üzləşir.

Son dövrlərdə dünya bazarında baş verən bir sıra proseslər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, əksər ölkələrdə istehlak mallarının, xüsusən də ərzaq məhsullarının qiymətləri bahalaşması meyli güclənmişdir. 2014-cü ildə dünya bazarında xam neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması bu proseslərə xüsusilə güclü təsir göstərmişdir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə əlaqədar olaraq neft ixrac edən ölkələrin valyuta gəlirləri kəskin azalmış, milli valyutalarının dəyəri aşağı düşmüş və bu da iqtisadiyyatın digər sahələrinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi, respublikamızın ixracının strukturunda xam neftin xüsusi çəkisi çox yüksəkdir. Elə buna görə də neft ixrac edən ölkələrdən biri olaraq ölkəmizin valyuta və büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi neftin satışı hesabına əldə edilir. Bununla yanaşı Rusiya, İran və Qazaxıstan kimi digər ixracatçı dövlətlərlə eyni coğrafi-iqtisadi zonada yerləşmək və onlarla sıx qarşılıqlı faydalı iqtisadi münasibətlərin qurulması respublikamızda valyuta problemlərinin öyrənilməsinə ön plana çıxarır. Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi meyllərinin və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin iqtisadiyyata mənfi təsirinin azaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu, həm də milli valyutanın daxili istehsal qiymətləri və yerli istehsal məhsullarının dünya bazar qiymətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiqat obyektinə çevrilməsindən irəli gəlir.

Əsas növ əmtəələrin daxili qiymətlərinin tədricən onların dünya qiymətlərinə yaxınlaşdırılması variantları, onun sosial-iqtisadi nəticələri, eləcə də, optimal qiymət nisbətlərinin formalaşdırılması valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən asılıdır.

Dünya ticarətində əmtəə və qeyri-əmtəə sövdələşmələrinin ödənilməsi valyuta məzənnəsi əsasında aparılır. Valyuta məzənnəsi dedikdə müəyyən bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin valyutasında qiymət səviyyəsinin əks olunmasıdır. Dünya bazarında alqı-satqı əmtəələrinin dəyər valyuta məzənnəsi üzrə həmin əmtəəni satan və yaalan dövlətin milli valyutasına, yaxud başqa ölkələrin azad dönerli valyutası ilə əvəz edilən digər bir dövlətin valyutasına çevrilir. Dünya ticarətində alqı-satqı ABŞ dolları, İngiltərə funt sterlinqi, AB-nın avrosu və s. istifadə olunur.

Dünya bazarında həm azad enib-qalxan möhkəm valyuta məzənnəsi də mövcuddur. Məlum olduğu kimi, azad enib-qalxan valyuta məzənnələri dünya bazarında mövcud konyunkturasının təsir altında dəyişir. Həmin valyutaya olan tələb və təklifdən asılı olaraq onun məzənnəsi də dəyişir.

Hər bir ölkənin tədiyyə balansının tənzimlənməsi həmin ölkənin milli valyutasının azad alqısı və satqısı üzrə məhdudiyyətlərin ləğv yolu ilə aparılır. Valyuta mübadiləsinə miqdar kvotası, lisenziyalaşdırma və xarici ödəmələrin aparılması üçün məhdudiyyət yoxdur. Hər hansı bir valyutanın azad dövrəli valyutaya keçirilməsi üçün müəyyən şərtlər zəruridir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Daxili və xarici qiymətlərin formalaşması amilləri, qanunauyğunluqları, onların dinamikasını müəyyən edən amillər üzrə tanınmış ölkə iqtisadçıları müxtəlif səpkidə tədqiqatlar aparmışlar. Konkret olaraq ikili qiymət sistemi arasında nisbətlərin dəyişməsinə valyuta amilinin təsirinin tədqiqinə X.H.Kazımlının, İ.Ş.Qarayevin, Ş.H.Hacıyevin, S.V.Salahovun və başqalarının əsərlərində geniş yer verilmişdir.

Xarici ölkə alimlərindən və tədqiqatçılarından V.E.Yesipovun, A.D.Çudakovun, A.K.Salimjanovun, V.E.Sençaqovun və başqalarının əsərlərində valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin ölkənin ticarət balansına, o cümlədən, daxili qiymətlərin dinamikasına təsiri məsələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın obyektı milli qiymətlər sisteminin fəaliyyət göstərdiyi daxili əmtəə və xidmətlər bazarıdır. Tədqiqatın predmeti isə, ölkə daxilində və xarici iqtisadi əlaqələrdə tətbiq olunan qiymətlərdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi valyuta məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində daxili və xarici qiymət növləri arasında nisbətlərin dinamikasının araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

- Daxili qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları öyrənilir;
- Dünya bazar qiymətləri sisteminin inkişafı meylləri araşdırılır;
- Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında xarici ticarət qiymətlərinin rolu tədqiq olunur;

- Əmtəə, maliyyə və kapital bazarlarında qiymətlərin dəyişməsi amilləri təhlil edilir;

- Qiymət siyasətində valyutaamiliinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılır;

- Araşdırılan problem üzrə müəyyən təklif və tövsiyyələr işlənilib-hazırlanır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazası müxtəlif nazirliklərin, komitələrin, statistik məcmuə və bülletenlərindən, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının dövrü hesabatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Daxili və dünya qiymətləri arasında nisbətlərə təsir edən amillər aşkar olunmuşdur;

- Qiymətməmləgətirən amillər arasında valyuta məzənnəsinin yeri və təsir dərəcəsi müəyyən edilmişdir;

- Kapital qoyuluşu, inflyasiya, valyuta məzənnəsi və qiymətlər arasında qarşılıqlı təsir əlaqələri təhlil olunmuşdur;

- Qiymət siyasətində valyuta amilinin uçotunun xarici təcrübədən irəli gələn variantlarının tətbiqi imkanları əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 80 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 3 cədvəl, 1 şəkil və 1 sxem verilmişdir.

I FƏSİL. İKİLİ QIYMƏT SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI QANUNAUYGUNLUQLARI.

1.1. Daxili bazarda qiymət sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri.

İqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bütün qiymətlərmüxtəlif bazar amillərinin təsiri altında qarşılıqlı əlaqədə olub, daim inkişafda olan sistem əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, qiymətlər sistemi müxtəlif qiymət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və münasibətlərini xarakterizə edir. Həmin sistem müxtəlif elementlərdən ibarətdir və ona həm ayrı-ayrı konkret qiymətlər kimi, həm də müxtəlif əlamətlər üzrə birləşdirilən müəyyən qiymətlər qrupu kimi baxmaq lazımdır.

Qiymətlər sisteminə aid olan ayrı-ayrı qiymət növləri və qrupları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılıqda olurlar.

Verilən sistemin əsas bloklarının (topdansatış qiymətlər, satınalma qiymətlər, pərakəndə satış qiymətlər və s.) birində qiymətin dəyişilməsi tez bir surətdə digər bloklara da ötürülür.

Qiymət sistemində sənayenin baza sahələrinin məhsullarının qiymətləri aparıcı rola malikdir. Belə sahələrə yanacaq-energetika (kömür, neft, qaz, elektrik enerjisi istehsalı) və metallurgiya kompleksi aid edilir. Beləki, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində məhsullarının qiymət səviyyəsində öz əksini tapır.

Vahid sistemə daxil olan müxtəlif qiymət növləri arasında yalnız birbaşa deyil, həm də əks təsir əlaqələri vardır. Göstərmək olar ki, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin məhsullarının qiymətlərinə kənd təsərrüfatı xammalının qiymətlərinin dinamkası birbaşa təsir göstərir.

Ardıcıl olaraq, əks təsir əlaqəsi zamanı məhsulların qiymətlərinin artması müəyyən dövrdən sonra istehsalçılara onların istifadə etdikləri maddi-texniki resursların, maşın və avadanlıqların bahalaşması formasında qayıdır.

Ölkə ərazisində qiymət sisteminin vahidliyi, qiymətlərin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı iki əsas amillə şərtlənir:

- bütün qiymətlər dəyər, tələb və təklif qanunu aid olan vahid metodoloji əsasda formalaşırlar;

- qiymətlərin təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət etdiyi bütün sahələrin müəssisə və birlikləri qarşılıqlı əlaqədə olub vahid təsərrüfat kompleksini yaradırlar[11, səh.46].

Qiymətlərin vahid sistemdə qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı ayrı-ayrı qiymət bloklarının və konkret əmtəələrin onlar daxilində sərbəst hərəkətin nəinki inkar etmir, hətta onu zəruriləşdirir.

Qiymət sistemi və onun fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühiti bir-bir ilə sıx əlaqədədir. Bu mühit bazar iqtisadiyyatının əsas elementlər, yəni əmtəə istehsalı, rəqabət, mülkiyyətini müxtəlif formaları təşkil edir.

Qiymətlər sistemi müxtəlif növlərdən ibarətdir ki, bu da qiymətlər daxilində onun müəyyən əlamətlərə uyğun olaraq təsnifləşdirilməsinə imkan verir.

Müasir dövrdə qiymət növlərinin təsnifləşdirilməsi əsasən aşağıdakı əlamətlərə görə aparılır:

- 1.Xidmət etdiyi iqtisad dövriyyənin xarakterinə görə;
- 2.Təsbit olunması qaydalarına görə;
- 3.Fəaliyyəti müddətinə görə;
- 4.Əsaslandırma dərəcəsinə görə;
- 5.Göndərmə və satış şərtlərinə görə;
6. Ərazi əlamətinə görə.

Xidmət göstərdiyi iqtisadi və ya ticarət dövriyyəsinin xarakterinə görə qiymətlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Sənaye məhsullarının topdansatış qiymətlər. Müəssisələr istehsal etdikləri məhsulları digər müəssisələrə və təşkilatlara məhz bu qiymətlərlə satırlar.
- Pərakəndəsətış qiymətlər. Onlar istehlak mallarının ticarət təşkilatları tərəfindən bilavasitə əhaliyə satış qiymətləridir.
- Satınalma qiymətləri. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları öz məhsullarını dövlət və ya qeyri-dövlət təşkilatlarına, firmalara, sonrakı emal məqsədilə sənaye müəssisələrinə bu qiymətlərlə satırlar.

- Tikinti məhsullarının qiymətləri. İqtisadiyyatın müvafiq bölməsində daha çox smeta qiymətləri tətbiq olunur.

- Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin tarifləri.

- Tədavül sferasında əlavələr. Burada əsasən topdansa satış və ticarət əlavələri yaxud güzəştləri nəzərdə tutulur.

Sənaye məhsullarının topdansa satış qiymətləri bütün təşkilat, müəssisə və firmaların mülkiyyət formasından asılı olmayaraq topdansa satış dövriyyəsi qaydasında öz məhsullarını reallaşdırdıqları qiymətlərdir. Məhsul çox vaxt mülkiyyət formalarının dəyişməklə topdansa satış partiyalarla alınır və satılır. Bu topdansa satış qiymətlərinin prinsipal fərqlərindən biridir.

Sənaye məhsullarının topdansa satış qiymətlər öz növbəsində iki yarım növə ayrılır:

a) müəssisənin topdansa satış buraxılış qiyməti;

b) sənayenin topdansa satış qiyməti.

İstehsalçı müəssisənin topdansa satış (buraxılış) qiyməti - məhsul istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulu əhaliyə, eləcə də digər müəssisə və təşkilatlara satdıqları qiymətlərdir. Bu qiymətlər öz funksiyalarını yerinə yetirərkən müəssisə və təşkilatların sonrakı təsərrüfat fəaliyyətinə şərait yaradır. Öz məhsullarını reallaşdıran zaman müəssisə və təşkilatlar elə qiymətlər təyin etməlidirlər ki, istehsal və reallaşdırma xərclərini ödəməli, həmçinin bazarda fəaliyyət göstərməyə imkan verən mənfəət əldə etməlidirlər.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində dəyər göstəricilərinin hesablanması, təhlil və planlaşdırılması onun istehsal etdiyi məhsulların topdansa satış qiymətlərinin əsasında aparılır.

Müəssisənin topdansa satış qiymətinin yarım növü kimi eyni bir müəssisə və yaxud firmanın ayrı-ayrı bölmələri, filialları arasında kommersiya əməliyyatlarının aparılması zamanı istifadə edilən transfert qiymətini göstərmək olar. O, hazır məhsula, yarımfabrikata, xammala tətbiq olunduğu kimi, həm də xidmətlərə, (işlərə) o cümlədən, idarəetmə işlərinə də tətbiq edilə bilər. Transfert qiymətlərdən istifadə firmanın rəqabətliyinə böyük təsir göstərə bilər. Məsələn,

törəmə müəssisələrdən göndərilən xammal və materialların qiymətlərini azaltmaqla rəqəbətliyi yüksəltmək olar.

Məhsul istehsalçılarının qiyməti daha çox istehsalla bağlı olduğu halda, sənayenin topdansatış (buraxılış) qiymətləritədavül (ticarət) sferası ilə əlaqədardır.

Sənayenin topdansatış (buraxılış) qiymətinin yarımnoğlu kimi birjakotirovkaları göstərilə bilər. Onlar əmtəənin keyfiyyətindən, onun birja müqaviləsində göstərilən əmtəənin göndəriş yerindən və məsafəsindən asılı olaraq güzəşt və yaxud əlavələr əsasında formalaşan qiymələr kimi qəbul edilir.

Qiymətmələgəlmə prosesinin son mərhələsinin nəticələri olan pərakəndə satış qiymətləri istehlak məhsullarının faktiki satış qiymətləridir. Bu qiymətlərlə satılan məhsullar birbaşa istehlak sferasına daxil olur. Pərakəndə satış qiymət kəmiyyətə sənayenin topdansatış (buraxılış) qiyməti ilə ticarət əlavələrinin (güzəştlərinin) cəmindən ibarətdir.

Qiymətlərin təsbit olunma qaydasına və ya dövlət müdaxiləsindən azadolma səviyyəsinə görə qiymətlərin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1) Sərbəst qiymətlər. Bazar şəraitində qiymətlər tələb - təklif nisbətləri əsasında istehsalçılar tərəfindən qoyulan qiymətlərdir.

2) Tənzimlənən qiymətlər. Bir qayda olaraq, müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən qoyulur. Həmin qiymətlərə aşağıdakıları aid etməklər:

- son hədd qiymətləri (tariflər). Müəssisə bu qiymətlərdən yuxarı öz məhsulu və ya xidmətlərinə haqq qoya bilmir;

- müəyyən səviyyədə qoyulan təsbit olunmuş qiymət və ya tariflər.

Qiymətlərin tənzimlənməsi həm də qiymətlərin dəyişməsinə son hədd əmsallarının qoyulması yolu ilə həyata keçirilir.

3) Müqavilə qiymətlər. Tərəflərin razılığı ilə müqavilədə təsbit olunmuş qiymətlərdir.

4) Transfert qiymətlər. Bu qiymətlər bir firmanın bölmələr arasında və yaxud eyni bir assosiasiyaya daxil olan müxtəlif firmalar arasında məhsulun reallaşdırılması aparılarkən tətbiq edilir.

5) Birja qiymətləri (birjakotirovkası). Birja ticarəti vasitəsilə reallaşdırılan əmtəələrə müəyyən edilən qiymətlərdir.

6) Hərrac (tender) qiymətləri. Bunlar ticarətin xüsusi formalarının tətbiqi şəraitində formalaşırlar. Beləki, bir neçə rəqib müəyyən işin yerinə yetirilməsinə görə sifarişçiyə öz təkliflərini təqdim edirlər və sifarişçi bunların içərisindən ən səmərəlisini seçir.

Qiymətlər fəaliyyət müddətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Sabit qiymətlər. Onlar məhsulun bütün göndərilmə müddətində verilmiş razılaşma və ya kontrakta görə dəyişməyən qiymətlərdir.

2) Cari qiymətlər. Onlar bazar vəziyyətini əks etdirməklə bir kontrakt çərçivəsində dəyişə bilirlər. Bu qiymətlərlə müəyyən vaxt dövründə məhsulun göndərişi həyata keçirilir.

3) Sürüşkən qiymətlər. İstehsalına uzunmüddətli vaxt tələb olunan məhsullara müəyyən edilən qiymətlərdir. Onlar məmullatların hazırlanması müddətində istehsal xərclərinin həcmində baş verən dəyişiklikləri nəzərə almağa imkan verirlər. Bu qiymətlər sürüşmə prinsipi əsasında eyni adlı düsturla hesablanırlar.

4) Mövsümi qiymətlər. Məhsul istehsalı üçün əlverişli vaxt dövrü ərzində fəaliyyət göstərilir. Onlar əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarına və geyim vasitələrinə müəyyən edirlər.

5) Pilləli qiymətlər. İstehsal-texniki təyinatlı məhsullara qoyulan bu qiymətlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş şkala üzrə və nəzərdə tutulmuş vaxt anına ardıcıl surətdə azalan qiymətlər sırasını əks etdirir.

Qiymətlərin əsaslandırılma dərəcəsinə görə təsnifatını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

a) Oxşar əmtəələrə qiymətlərin qoyulması zamanı ilkin bazakimi tətbiq olunan bazis qiymətlər. Onlar müəyyən keyfiyyət parametrlərinə malik olan əmtəələrin təsbit olunmuş razılaşma və ya preyskurant qiymətlərindən ibarətdir.

b) Kataloqlarda, preyskurantlarda, jurnallarda, qəzetlərdə, informasiya bülletenlərində və iqtisadi məcmuələrdə dərc olunan məlumat qiymətləri. Onlardan

oxşar məhsullara qiymət qoyularkən yaxud qiymətlərin səviyyə və nisbətləri təhlil edilərkən istinad yönümlü informasiya kimi istifadə olunur.

c) Preyskurant qiymətlər. Satış firması tərəfindən rəsmi qiymət cədvəli kimi dərc olunur. Onlar müəyyən edilərkən faktiki sövdələşmə və bazis qiymətlərinə müxtəlif əlavə və ya güzəştlərin edilməsi mümkündür.

ç) İstehlakçının yalnız məmulatın əldə edilməsinə və daşınmasına çəkdiyi xərclər deyil, həm də onun istismarı xərclərini əks etdirən istehlak qiyməti.

Qiymətlərin göndəriş və satış şərtlərinə görə təsnifləşdirilən növləri aşağıdakılardır:

1) Netto-qiymətlər. Alqı-satqı yerində qiymət heç bir əlavə və güzəşt daxil edilməyən qiymət növüdür.

2) Brutto-qiymət. Bəzən faktura qiyməti adlandırılmaqla alqı-satqı şərtləri, o cümlədən, əmtələr üzrə vergilərin növü və həcmi, güzəştlərin səviyyəsi, «franko» növü və sığorta mexanizmi nəzərə almaqla müəyyən olunur.

«Franko» anlayışı əmtəə satıcıdan alıcıya çatdırılarkən hansı məntəqəyə qədər nəqliyyat xərclərinin qiymətdə daxil edilməsini yaxud malgöndərən tərəfindən ödənilməsini ifadə edir. Məsələn, franko-anbar-satıcı şərti bütün göndəriş xərclərinin alıcı, franko-anbar-istehlakçı isə satıcı tərəfindən ödənilməsini göstərir.

Qiymətlərin frankolaşdırılması dedikdə, məhsulun istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması xərclərinin qiymətlərdə uçotu qaydaları başa düşülür. Franko növlərinə görə aşağıdakı qiymət növləri fərqləndirilir:

1. Franko-anbar-istehsalçı (malgöndərən) və ya istehsal yerində FOB qiymət. Bu qiymət növünün tətbiq zamanı məhsulun göndərilməsi xərclər qiymətlərə daxil edilməyərək istehlakçı tərəfindən ödənilir;

2. Franko-göndərmə stansiyası. Onun tətbiqi zaman məhsulun göndərmə stansiyasına çatdırılması üzrə xərclər qiymətlərə daxil edilir, qalan xərclər isə istehlakçı tərəfindən ödənilir;

3. Franko-təyinat stansiyası. Onun tətbiqi zaman məhsulun alıcıya yaxın olan təyinat stansiyasına çatdırılması xərcləri qiymətlərə daxil edilir

4. Franko-anbar-istehlakçı. Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı bütün tədavül xərcləri qiymət elementinə çevrilirlər.

Qiymət sisteminin mühüm tərkib elementlərindən bir də dünya bazar qiymətləridir. Dünya bazarında xarici ticarət fəaliyyətinin həyata keçirərkən aşağıdakı əsas qiymət növlərini fərqləndirirlər:

1) FAS və ya FOB ixrac qiymətləri. Bu qiymətlər üzrə ixracatçı firma idxalçıya əmtənin gəmiyə qədər nəqliyyat xərclərini daxil etməklə FAS qiymətinə, ya da gəmiyə yükləmə xərclərini daxil etməklə FOB qiymətinə satır.

2) SİF idxal qiymətləri özündə FOB qiymətindən əlavə yüklərin idxalçı və ya ixracatçı ölkələrin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərclərini birləşdirir.

3) Kontrakt qiymətləri. Onlar tərəflərin razılığına görə bir qayda olaraq dövlətlər, hökumətlər, eləcə də müxtəlif ölkələrdə terləşən müəssisələr arasında ticarət müqavilələri ilə müəyyən edilir. Kontrakt qiymətləri müvafiq göndəriş və ödəmə şərtləri ilə müəyyən keyfiyyətli əmtənin həqiqi qiymət səviyyəsini əks etdirir. Lakin, bu qiymət növü haqqında məlumatlar adətən kommersiya sirri xarakteri daşdığından onlar haqqında informasiya əldə etmək mürəkkəbləşir.

4) Birjaların, hərracları və ticarət evlərinin qiymətləri. Birjalarda təyin edilən qiymətlər məhsulların keyfiyyəti, həcmi və göndəriş müddəti vahid şəkllə salınmış şəraitdə həyata keçirilən real kontraktların qiymətləridir.

5) İri firmaların təklif və faktiki sövdələşmə qiymətləri. Bəzən sorğu qiymətləri də adlandırılan təklif qiymətləri adətən sövdələşmə bağlanarkən aşağı salınırlar. Ona görə də faktiki sövdələşmə qiymətləri təklif qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilirlər.

6) Beynəlxalq sövdələşmələrdə iştirak edən ölkələrin daxili topdansatış qiymətləri. Onlar idxal və ya ixrac qiymətlərindən gömrük rüsumları və vergilərin kəmiyyəti qədər fərqlənirlər [12,səh. 53].

1.2. Dünya qiymətləri sistemi və onun dəyişməsi meylləri.

Beynəlxalq əmək bölgüsü obyektiv amillərin təsiri altında təşəkkül tapmaqla özünü ayrı-yarı ölkələrin müəyyən növ əmtəə və xidmətlərin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasında göstərir. Buda müxtəlif ölkələr arasında onların mübadiləsi zərurətini doğurur. Beynəlxalq ticarət kimi səciyyələndirilən belə mübadilənin tarixi inkişaf meyllərinin öyrənilməsində beynəlxalq əmək bölgüsünün ümumi, xüsusi və fərdi əmək bölgüsü növlərinin fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafını təmin etmək üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlar yaradılmış və fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də dünya bazarına güclü təsir gücünə malik olan təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətləri və funksiyaları araşdırılmalıdır.

Dünya ticarətində iştirak edən beynəlxalq birliklərin fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi beynəlxalq ticarətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verə bilər. Məlumdur ki, beynəlxalq ticarətin əsasında müqayisəli üstünlük prinsipi durur. Bu prinsipə görə hər hansı bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşan ölkə və yəregion, oxşar məhsul istehsal edən digər rəqibləri ilə müqayisədə daha az xərclərə malikdirsə, onda o, daha yüksək iqtisadi səmərəlilik şəklində müqayisəli üstünlüyə malik olur. Dünya ticarətində iştirak edən ölkələrdə məcmu ictimai istehsalın artırmasına səbəb olan müqayisəli üstünlük qanunu müxtəlif ölkələrin ixtisaslaşmasına təsir göstərir və onların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edir.

Dövlətin öz daxili bazarının xarici təsirlərin mümkün mənfi nəticələrdən müdafiəsinə yönəltdiyi iqtisadi siyasət formalarından birində proteksionizmdir. Bu siyasət birbaşa və ya dolaylı idxal məhdudiyyətlərinin daxil edilməsi, gömrük və qeyri-gömrük tariflərinin təyin edilməsi, idxal olunan əmtəə nomenklaturasının müəyyən edilməsi, valyuta məhdudiyyətlərinin, kompensasiya rüsumlarının, daxili vergilərin və yığımların tətbiq edilməsi və s. vasitəsilə reallaşdırılır.

Ölkə iqtisadiyyatında idxalın əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün «idxal kvotası» göstəricisindən istifadə edilir. Bu göstərci aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$K_{i\partial} = \frac{I_{\partial}}{I + I_{\partial}} \times 100\% \quad (1.1)$$

burada, $K_{i\partial}$ - idxal kvotası (faizlə); I - milli istehsalın həcmi; I_{∂} - ölkəyə idxal olunan məhsulun həcmidir.

İdxal gömrük rüsumları proteksionist siyasətində mühüm rol oynayır. Gömrük rüsumu ya əmtəənin qiymətinə görə müəyyən faizlə, ya da konkret əmtəə vahidinə görə təsbit olunmuş vergi norması şəklində hesablanır. Gömrük rüsumları gömrük tariflərinə gətirilir müvafiq qanunvericiliklə təsdiq olunur.

Gömrük tarifləri əmtəə qrupları üzrə müəyyən edilməklə sadə və mürəkkəb olurlar. Sadə gömrük tarifli bütün ölkələr üçün eyni ölçüdə müəyyən olunduğu halda, mürəkkəb tarif idxalçı ölkələr üzrə differensiallaşır.

İxrac, yəni əmtəələrin sərhəddən kənara aparılması idxal olunan əmtəə və xidmətlərin haqqının ödənilməsinin ilkin iqtisadi şərti sayılır. Onun iqtisadi əhəmiyyəti ixrac kvotasının köməyi ilə müəyyən edilir:

$$K_{ix} = \frac{I_x}{I} \times 100\% \quad (1.2)$$

burada, K_{ix} - ixrac kvotası, faizlə; I_x - ölkədən ixrac olunan məhsulun həcmi; I - məhsul istehsalının ümumi həcmidir.

Ölkədə ixracın stimullaşdırılması üçün ixrac kreditləri və mükafatları, həmçinin ixracatçıların mənafeələrinin qorunması məqsədilə sığorta sistemi tətbiq edilir.

Dünya bazarı mahiyyət etibarilə müxtəlif dövlətlər və ayrı-ayrı ölkələrdə yeləşən müəssisələr arasında onların beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı əsasında formalaşan vahid alqı-satqı mərkəzidir. O, bütöv sistem olaraq, müxtəlif əmtəələr, xidmətlər, kapital və valyuta bazarlarının məcmusu kimi özünü biruzə verir.

Müasir dünya bazarı aşağıdakı mühüm əlamətləri ilə səciyyələnə bilər:

a) istehsalın və kapitalın çoxdan başlamış təmərküzləşməsinin istehsala ictimai xarakter verməsi;

b) fəailyyət göstərdiyi iqtisadi məkanın parametrlərinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməyə qabiliyyətinə malik olması;

c) iqtisadi cəhətdən güclü, iri və fəal təsərrüfat subyektlərini özündə birləşdirməsi;

ç) Qeyri-mütəşəkillik. Demək olar ki, müasir dünya bazarının daha çox milli hədudlarda üstün fəailyyət göstərməsi onun simasınaaz uyğun gəlir.

e) istehsal və istehlakın həcmi barədə informasiya mənbəyi kimi bazar qiymətinin əhəmiyyəti bir qədər azalması [13, səh.48-49].

Əmtəə təsərrüfatının əsas qanunlarından biri sayılan dəyər qanunu qiymətin əmələ gəlməsinin əsasıdır. Onun tənzimləyici təsir gücü məhz qiymət mexanizmi vasitəsilə reallaşır. Dəyər qanununun təsir altında beynəlxalq bazarda əmtəə mübadiləsi əməyin orta dünya məsrəfləri, daha doğrusu, beynəlmiləl dəyəri əsasında aparılır.

Beynəlmiləl dəyər heç də sadəcə olaraq milli dəyərlərin cəminin orta hesabı kəmiyyəti deyildir. O, mürəkkəb inteqrallaşdırılmış göstərici kimi ictimai tələbatlar anlayışı ilə sıx bağlılığa malikdir. Bu və ya digər istehsalçının məcmu istehsalda mübadilə prosesində reallaşdırılan beynəlmiləl cəhətdən qəbul edilmiş payı beynəlmiləl dəyərin kəmiyyətini müəyyən edir.

Beynəlxalq ticarətdə əmtəələrin mübadiləsi bilavasitə dəyərlə deyil, istehsal qiymətləri ilə tənzimlənir. İstehsalat qiymətləri istehsal xərcləri və orta mənfəətin məcmusundan ibarətdir. Onlar konkret əmtəənin qiyməti əsasında formalaşır, ona az və çox dərəcədə yaxınlaşır, lakin onunla üst-üstə düşmür. Bununla bərabər istehsal qiyməti əmtəələrin satış qiyməti sayılır.

Dünya qiymətlər beynəlxalq bazarda məhsulun beynəlmiləl istehsal qiymətinin pulla ifadəsidir. Onun formalaşmasının əsasını beynəlmiləl dəyər təşkil edir.

Valyuta məzənnəsi müəyyən bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin valyutasında ifadə olunmuş qiymətdir. Milli valyutanın dönərliyi onun rəsmi bazar

məzənnəsi üzrə digər ölkələrin valyutasına azad alqı-satqısıdır. Valyuta məzənnəsi həqiqi iqtisadi mənada sadəcə olaraq bir pul vahidinin başqa bir pul vahidi ilə ifadə olunmuş qiymətinə deyilir. Əslində o, müəyyən ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətililiyini əks etdirir.

Dönərli valyuta heç də həmişə kifayət qədər möhkəm olmur, lakin möhkəm valyuta isə demək olar ki, həmişə dönərlidir.

Müasir avadanlıq kimi mürəkkəb məmulatları reallaşdırarkən onun istehlak dəyər ayrı-ayrı istehlak xassələrinin bütöv sırasından cəmlənir. Məmulatın təyinatını, tipini və onun əsas parametrlərini qoruyub saxlamaqla onun ayrı-ayrı ikinci dərəcəli istehlak xassələrini yaxşılaşdırmaq və ya pisləşdirmək hesabına qiymətləri dəyişmək olar. Bundan başqa, göndəriş şərtləri də qiymətə dolayı təsir göstərir. Qiymətin bu xassəsindən firmanın qiymətəmələgəlmə siyasətində geniş istifadə olunur.

Rəqabət mübarizəsindən qalib çıxmağa çalışan müəssisələr öz məhsullarının istehlak xassələrini, göndəriş şərtlərini, texniki və kommersiya xidmətini yaxşılaşdırmağa məcbur olurlar. Məhsul və xidmətlərin bu cür yaxşılaşması əlavə xərclər tələb edir. Ona görə də bu xərclər adətən qiymətlərdə nəzərə alınmaqla istehlakçılar tərəfindən ödənilir [7,səh.234].

Bazar şəraitində tələb və təklif arasındakı nisbətlərin dəyişməsi qiymət əmələgəlmənin bazis və aparıcı amllərindən biri hesab edilir. Tələb müəyyən əmtəənin alışımda maraqlı olan əhəlinin, firmaların və ölkələrin məcmu alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Ardıcıl olaraq,təklif mövcud tələbə uyğun şəkildə bütün istehsalçıların bazara zəruri miqdarda əmtəə çıxarmaq qabiliyyəti kimi çıxış edir.

II FƏSİL. DAXİLİ VƏ XARİCİ BAZARLARDA QIYMƏTLƏRİN DİNAMİKASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ.

2.1. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində Azərbaycanın iştirakının mövcud vəziyyətinin təhlili.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk strateji vəzifələrdən biri kimi özünün milli maraqlarına uyğun iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırmaq olmuşdur. Bu məqsədlə də hər şeydən əvvəl aşağıdakıları həyata keçirmək zəruri hesab olunurdu:

1. İqtisadi sektorların bərpası və onların milli prioritet istiqamət almaqla inkişafı.

2. Daxili təsərrüfat subyektlərinin, biznes qurumlarının gücləndirilməsi, daxili investisiyaların artırılması, ümumilikdə sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaq.

3. Neft strategiyasının işlənib hazırlanması, hasilat sahəsinə iri həcmli investisiyaların gətirilməsi, milli resurslardan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təşkili.

4. Neft amilindən bəhrələnərək qeyri-neft sahələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı, ixrac potensialının artırılması.

5. Milli maraqlarasöykənən xarici ticarət konsepsiyasının hazırlanması və iqtisadi diplomatiyanın prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

6. Ölkənin digər ölkələrlə regional, beynəlxalq kontekstdə ticarət iqtisadi əməkdaşlığının genişlənməsi və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artması.

Ümumiyyətlə, iqtisadi müstəqilliyə nail olmaq üçün isə bazar sistemində əsaslanmaq, dünya bazarına uyğunlaşmaq və daha dolğun desək dünya təsərrüfatına səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmuş iqtisadi sistem qurulmalıdır.

Dövlət Müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkələrin bir-birindən asılılığının getdikcə güclənməsi, bazar iqtisadiyyatınakeçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərin mürəkkəbləşməsi, hər şeydən öncə, milli iqtisadiyyatın formalaşması

və ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı respublikanın xarici iqtisadi siyasətinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasından asılıdır.

Zaman ötdükcə xarici iqtisadi siyasət işlənilib hazırlanmış və xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərbaycanın sosial - iqtisadi inkişaf proqramında xarici iqtisadi siyasət əsasən dörd istiqamətdə həyata keçirilir. Bunları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Xarici ticarət;
2. Tədiyyə balansı;
3. Beynəlxalq investisiyalar;
4. Xarici yardım.

Dünya ticarət siyasətini yüksək səviyyədə təbliğ etmək məqsədilə əlaqələrin geniş və etibarlı şəbəkəsinin yaradılması zəruri məsələlərdən biridir. Ticarət siyasətinin məqsədi ölkəmizin ixracatçıları, idxalatçıları, istehsalçıları, eləcə də əmtəə və xidmətlərin istehlakçıları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti yeni maliyyə mənbələrinin yaradılması və istifadə olunmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, idxal rüsumlarından əldə edilən vəsait dövlət büdcəsi gəlirlərinin əsasını təşkil edir. Məhz buna görə də gömrük rüsum və yığımları Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ən zəruri məsələlərdən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə Azərbaycanda xarici əlaqələrin təkmilləşdirilməsi zamanı bu amili də nəzərə almaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarət siyasətinin əsas təsir vasitəsiləri tarif və qeyri-tarif tənzimləmələridir. Ölkə iqtisadiyyatının, əhəlinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacının ödənilməsində xarici ticarətin tarif tənzimlənməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Məhz elə dövlətlər də xarici ticarətə belə müdaxilə edirlər. Bunlardan da ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir.

İlk dəfə idxal rüsumu Azərbaycanda 1992-ci ildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra 20 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş "Gömrük tarifi" haqqında qanun qüvvəyə minmişdir. Bu qanun, əsasən, daxili bazarın xarici bazarla səmərəli

əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallarından rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, gömrük tarifinin tətbiqinin öz məqsədləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

- İdxalın əmtəə strukturunu səmərələşdirmək.
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının valyuta gəlirləri və xərcləri nisbətinin əlverişli nisbətini təmin etmək.
- Valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək.
- malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq.
- İqtisadiyyatı xarici rəqabətin məfi təsirindən qorumaq və onun dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiya şəraiti yaratmaq [4,səh.47].

Bildiyimiz kimi, xarici ticarətin inkişafında nəqliyyatında rolu böyükdür. Xüsusən də Azərbaycanda neft və təbii qazla əlaqədar olaraq boru-kəmərlər nəqliyyatı qədim inkişaf etmiş və hal-hazırda da daha çox inkişaf etmiş sahələrdən biri olmuşdur. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında yerləşməsi onu tranzit ölkəyə çevirmişdir. Neftin istər respublika daxilində, istərsə də xaricə səmərəli yollarla daşınması boru kəməri nəqliyyatının bütün illərdə inkişaf etməsini tələb edir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan bölməsindən çıxarılması nəzərdə tutulmuş neftin dünya bazarına çıxarılması üçün neft kəməri marşrutları müəyyən edilmişdir ki, bunlardan biri şimal Marşrutu, yəni - Bakı-Qrozni-Tixoretsk- Novorossiysk, ikincisi isə Qərb marşrutudur, yəni- Bakı-Supsa. Məhz bu kəmərlər vasitəsilə ilə Qərb ölkələrinə ildə 15 mln ton neft göndərilir. Bu marşrutun ən böyük üstünlüyü “Azəri light” markası ilə Azərbaycan neftinin təmiz halda dünya bazarına çıxarılmasıdır. Bununla yanaşı kəmərin digər üstünlüyü neftin Novorossiyskə nisbətən daha ucuz nəql olunmasıdır.

Eyni zamanda Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi məhz Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasına zəmin yaratmışdır. Bu kəmərlə vasitəsilə ildə 50 mln ton neft dünya bazarına çıxarılır.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı müasir meyllər və “energetik inqilab” xüsusilə təbii qaz ixracı marşrutlarının diversifikasiyasını tələb edir. Azərbaycanda hasil olunan təbii qaz üç istiqamətdə ixrac olunur:

- Bakı-Tbilisi-Ərzurum magistral boru kəməri (Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə);
- Qazıməmməd - Astara- Bind-Biand magistral boru kəməri (Azərbaycan-İran) (burada İran tərəfi alınan qaz həcmələrinin əvəzinə müvafiq olaraq Naxçıvan MR-nı qazla təchiz edir);
- Qazıməmməd-Mozdok magistral boru kəməri [10,səh. 89].

Xarici ticarət siyasətinin təkmilləşdirilməsində dövlət ixracının strukturunu təkmilləşdirmək üçün ilkin strateji tədbirlərdən biri də sahibkarlığın inkişafıdır, çünki bu ixracın özülünü təşkil edir. Müasir dövrdə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında sahibkarlıq birliklərinin fəaliyyəti getdikcə artmaqdadır. Azərbaycanda ardıcıl həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bütün istiqamətlərdə olduğu kimi sosial-iqtisadi sahədə də uğurlu nəticələr əldə edilmiş, sahibkarlığın inkişafı istiqamətində də bir sıra önəmli addımlar atılmış, bu da sağlam biznes mühitinin daha da əlverişli olmasına real şərait yaratmışdır.

Hazırda həyata keçirilən iqtisadi siyasət sahibkarlığa dövlət yardımının sistemli şəkildə aparılmasını, reallaşdırılan tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunmasına istiqamətləndirilmişdir. Bu düşünmüş strategiyanın reallaşdırılmasına nail olunması istiqamətində aparılan ardıcıl tədbirlər müsbət nəticələr verməkdədir. Beləki, ötən dövr ərzində dövlət tərəfindən sahibkarlığa maliyyə yardımı mexanizmi formalaşdırılmışdır ki, o da kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının ödənilməsinin real mənbəyi kimi çıxış edir.

Respublikada sahibkarlığın dinamik inkişafına təkan verəcək bazar infrastrukturunun yaradılması məqsədilə ilk sənaye şəhərciyinin, biznes

inkubatorların və mərkəzləri şəbəkəsinin təşkili üzrə işlər davam etdirilir. Həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər ölkəmizin ixrac potensialının artırılmasına və xarici investisiyaların daxili istehsal sferalarına cəlb olunması kimi əhəmiyyətli məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət edir. Bunun davamı olaraq ölkəmizdə ixracın və investisiyaların təşviqi üzrə ayrıca fond yaradılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin davamı olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin və eləcə də sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Nəticədə sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin səmərəli mexanizmi işlənib hazırlanmış və onların fəaliyyətinə yersiz müdaxilə hallarının qarşısı alınmışdır.

Beləliklə, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar son iyirmi il ərzində xeyli liberallaşdırılmış, sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, bəzi məhsullar üzrə tətbiq olunan ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxal rüsumlarının on beş faizlik maksimal həddi təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə respublikamızda mənfəət vergisinin 22 faizdən, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin isə 35 faizdən 20 faizə qədər aşağı salınması istehsalçıların və istehlakçıların vergi yükünü kifayət qədər azaltmışdır. Eyni zamanda elektron vergi hesab-fakturaların tətbiqinə başlanılmış, sadələşdirilmiş verginin rübdə bir dəfə ödənilməsi təmin edilmişdir.

Hazırda təsərrüfat subyektlərinin qeydiyyatında “bir pəncərə” prinsipi tətbiq olunur və onların onlayn qeydiyyatı aparılır, sahibkarların investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin səmərəli mənbələri formalaşdırılmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, güzəştli kreditlərdən istifadə edən subyektlərin sayı və nəticədə sahibkarlara verilən kreditlərin ümumi həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, iş adamlarının kredit resurslarına çıxış imkanları genişlənmişdir.

Yerli sahibkarların xarici bazara çıxması üçün, yəni Azərbaycanın digər ölkələrə məhsullarını ixrac etməsi üçün ilk növbədə istehsal və ixrac etdiyimiz məhsula xarici ölkələrdə vətəndaşların xarici ölkənin əmtəələrinin alınmasına münasibəti, ölkə arasındakı siyasi sabillik, ölkənin valyuta məhdudiyyətləri və digər amillər xüsusi rol oynayır. Məhz ona görə də Azərbaycan xarici ticarət

siyasətini təkmilləşdirərkən xarici ölkələrlə siyasi stabilliyin yaradılmasına, iqtisadi-ticari əlaqələrin düzgün qurulmasına diqqət yetirməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının güclənməsi, maliyyə imkanlarının genişlənməsi nəticəsində artıq azərbaycanlı iş adamları xarici ölkələrə investisiyalar yatırır və bu rəqəm indi milyard dollarlarla ölçülür. Eyni zamanda, milli sahibkarların xarici ölkələrdə fəaliyyətinin genişləndirilməsi və bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün iş adamlarının birliklərinin yaradılması üzrə müvafiq tədbirlər görülür. Artıq Türkiyə və Gürcüstanda Azərbaycanlı İş Adamları Birliyi təsis edilmişdir.

Onu da xatırladaq ki, ölkədə istehsal olunan rəqabətqabiliyyətli məhsulların xarici bazarlara ixracının təşviq edilməsi üçün yerli və xarici iş adamlarının, eləcə də beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə mütəmadi olaraq biznes forumları, “dəyirmi masa”lar və ikitərəfli görüşlər təşkil olunur. Həmin tədbirlərdə kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesi, tikinti, İKT, maliyyə, konsaltinq, nəqliyyat, logistika, sənaye, alternativ enerji və səhiyyə sektorlarından yerli və xarici iş adamları və nümayəndələri iştirak edirlər.

Azərbaycan aparıcı investorların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz elə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi strategiyanın mühüm tərkib hissələrindən biridir. Xarici investisiyalar üçün münbit şərait, sürətlə inkişaf edən açıq iqtisadiyyat, qeyri-neft sektorunda geniş imkanlar, təbii ehtiyatlarla zənginlik, əlverişli strateji mövqe, rəqabət qabiliyyətli yerli işçi qüvvəsi xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas göstərcilərdəndir.

Cədvəl 2.1.

**2010-2015- cü illər arasında Azərbaycan da xarici investisiyalar
(milyon ABŞ dolları)**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cəmi xarici investisiya	4893,2	8247,8	8673,90	10314,0	10540,90	11697,7
Maliyyə kreditləri	698,4	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8	1880,6
Neft sənayesi	3799,9	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7

Birgə və xarici investisiyali müəssisələr	230,5	659,6	886,0	1094,5	1041,0	1318,5
---	-------	-------	-------	--------	--------	--------

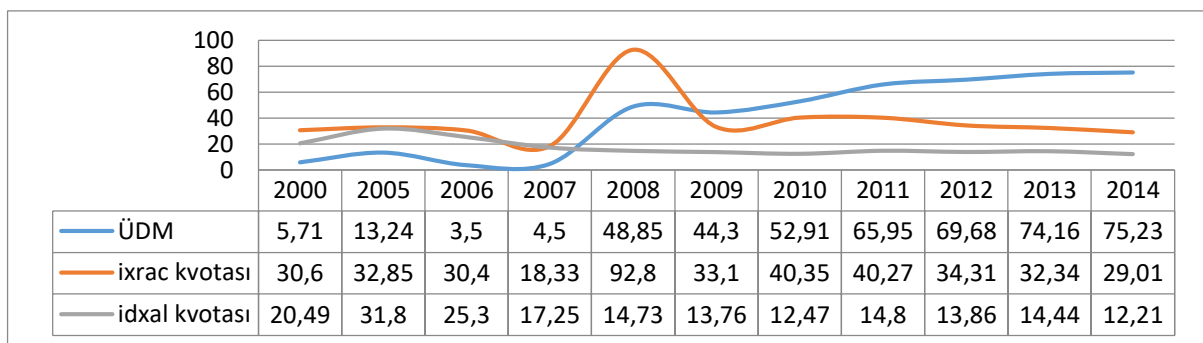
Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1995-ci ildən bu günə qədər xarici investisiyaların həcmində gözlə görünəcək qədər dəyişikliklər baş vermişdir. 1995-2000-ci illər intervalında xarici investisiyaların həcmi təqribən 2,3 dəfə artmışdır. Bunların da əsasını maliyyə kreditləri təşkil etmişdir. 2000-2005-ci illərə diqqət yetirsək görmək olar ki, bu göstərici 4,5 dəfə artmışdır. Bunların da əsasını neft sənayesinə yönələn xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Hazırda, yəni 2014-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən artım baş vermiş, bunun da əsas hissəsini neft sənayesi təşkil etmişdir.

Makroiqtisadi təhlil və tənzimlənmə baxımından xarici ticarətin ÜDM ilə müqayisəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu göstəricilər arasında birbaşa və sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Bunu Şəkil 1 də əyani şəkildə görmək olar.

Şəkil 2.1.

Azərbaycanın ÜDM, ixrac və idxal göstəricilərinin dinamikası, milyard ABŞ dolları və faiz ilə

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Göstəricilərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ixracatın ÜDM-ə nisbəti, yəni ixrac kvotası 2000-ci ildən 30,6% dən 2007-ci ildə 18,33%-ə enmişdir. 2008-ci ildə böyük fərqlə 92,8% təşkil etmişdir. Daha sonrakı illərdə yenə də bu göstərici xeyli aşağı enmiş və 2014-cü ildə 29,01% təşkil etmişdir.

İdxalın ÜDM-ə nisbətində -yəni idxal kvotasına gəldikdə isə görmək olar ki, burada illər ərzində elə də böyük dəyişikliklər baş verməmişdir. Yalnız 2000-ci ildə 20,49% olan idxal kvotası 2005-ci ildə artaraq 31,8% təşkil etmişdir. Daha sonrakı illərdə bu göstərici getdikcə aşağı enmiş, 2014-cü ildə 12,21% təşkil etmişdir. İdxal kvotasının aşağı enməsinə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Bildiyimiz kimi, idxal kvotasının yüksək olması ölkə iqtisadiyyatının əmtəə üzrə xarici amillərdən asılı olmasını xarakterizə edir. Yeni zaman ötdükcə Azərbaycanın xarici ölkələrdən asılılığı aşağı enmişdir. İxrac kvotasının yüksək olması isə heç də Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksək açıqlıq dərəcəsindən xəbər vermir (ABŞ və Yaponiyada bu göstəricilər 8-10% keçmir)ş

Məlumdur ki, turizm dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. İnkişafın yüksək sürəti böyük həcmdə valyuta kəsrləri, iqtisadiyyatın başqa sahələrinə də təsir göstərdiyindən son nəticədə turizm sənayesi ildən-ilə genişlənir. Məhz elə turizm xidmətlərlə ticarətin əsas qoludur. Ticarətin bu qolu Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişafında mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Ölkəmizin dünyada turizm ölkəsi kimi tanınması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Son illər Azərbaycanda turizm sahəsində beynəlxalq əlaqələrin təşkili və inkişaf etdirilməsi, turizm imkanlarının təbliği, milli turizmin inkişafı və turizm infrastrukturlarının yenilənməsi sahəsində konkret istiqamətlər müəyyənləşdirilib.

Azərbaycanın qədim tarixə malik oluması, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi, tarixi abidələrlə zənginliyi, dünyanın 11 iqlim qurşağından 9-u burada mövcudluğu turizmin inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın tarixi abidələri onun beynəlxalq aləmdə tanınması üçün əsassəbəblərdəndir. Yunesko tərəfindən qeydiyyatda olan “İçəri Şəhər”, “Qız qalası”, “Şəki xan sarayı”, Möminə Xatun türbəsi və digər tarixi abidələr artıq dünyada məşhurdur. Bu gün Azərbaycan yalnız qədim mədəniyyəti ilə deyil, müasirliyi ilə də fərqlənir. Lakin müəyyən səbəblər turizmin inkişafı üçün müəyyən problemlər yaradır. Ölkəmizdə səriştəsiz, dolğun olmayan təqdimat, Kadr çatışmazlığı, bu sektordaxidmət edən ixtisaslı mütəxəssislərin az olması, ölkəmizdə turizimlə bağlı elmi qurumların yetərinə olmaması, əyani vəsaitlərin az olması, Turizm xidmətlərinin zəif

elektronlaşması, (xüsusilə “elektron əsri” kimi xarakterizə olunan müasir dövrümüzdə elektron xidmətlərin fəaliyyətini daha da zəruri edir), yeni texnika zəifliyi, beynəlxalq standartlara tam cavab verməməsi turizmin inkişafında əsas problemlərdəndir.

Sadalanan problemlərin həllində əsas vasitə mütəşəkkil normativ-hüquqi bazanın yaradılmasıdır. Bu baza ölkədə turizm siyasətinin perspektivlərini, mahiyyətini, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsini, mövcud turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınmasını, yerli və xarici turistlərin hüquqlarını, dövlət və özəl sektor əlaqələrini tənzimləyən hüquqi normaları ehtiva etməlidir.

2.2. Daxili və beynəlxalq maliyyə bazarlarında qiymətmələgətirən amillərin təhlili.

İnsanın sahib olduğu əmlak çox hallarda ona gəlir gətirmək qabiliyyətinə malik olur, yəni onun rifahının yüksəlməsinin mənbəyi hesab olunur. Bu şəkildə dəzgah sahibi onun sayəsində hazırlanan məmulatları satmaqla qazanc əldə etməyi, fabrikinin sahibi isə istehsal olunan məhsulların satışından mənfəət əldə etməyi düşünür. Yaşayış evləri, ofislər, anbar və digər daşınmaz əmlak sahibi olan şəxslər həmçinin gələcəkdə ya öz əmlakından birbaşa istifadə hesabına, ya da dolayısı ilə onu planlaşdırılan istehsal prosesinə qoşmaqla qazanc əldə etməyə ümid edir. İstifadəsi gələcəkdə mənfəət əldə etməyə imkan verəcək maddi səhmlər istehsal vasitələri adlanır; onların vasitəsilə məhsullar istehsal edilir və xidmətlər təqdim olunur.

Firmalar və dövlət müəssisələri kimi iqtisadi subyektlər onlara məhsulun istehsalı üçün lazım olan istehsal vasitələrini (İV) alır, lakin onları həmişə vaxtında və tam ödəmək istəyi, imkanları olmur. Bunun əvəzində onlar əqdin bir hissəsini əldə olunan İV məhsullarının istifadəsilə istehsalın həyata keçirilməsindən əldə edilməsi nəzərdə tutulan gəlirlərdən ödəməyi təklif edə bilər. Bu halda iqtisadi subyekt kapital bazarında ilkin borc alan qismində çıxış etməlidir. İlkin borc alanlar

kapital bazarının tələblərinin məsələn, səhm və istiqrazların emitentləridir. Bu tələblər əldə olunan İV köməyi ilə yaradılan məhsulların qiyməti ilə təmin olunur.

İqtisadi subyektlərin ilkin maliyyə tələblərini qoymaqla İV alınmasını maliyyələşdirməsinin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Bəzi hallarda BDİV-lər bu cür alış sərbəst şəkildə icra edə bilmir, çünki onun buna imkanı yoxdur. Bu cür hərəkətlərin digər səbəbi isə hazırkı obyektə investisiya riskini təkbəşinə daşımaq istəyinin olmamasıdır. Bütün resursların bir istehsal vasitələri növünə və ya biznesin bir istiqamətinə qoyan BDİV-lər gələcək gəlirlərini onların uğurlu fəaliyyətindən asılı vəziyyətə salır. Vəsaitlərin bir neçə fəaliyyət istiqamətləri arasında bölünməsi firmaya sahibkar riskini azaltmağa şərait yaradır: bütün layihələrin gələn gəlirlərin kəsilməsi ehtimalı çox azdır. Analoji şəkildə BPİV-də öz növbəsində kapital qoyuluşunu yalnız bir firmaya və ya vençur layihəsinə yönəltməməlidir. Müxtəlif şirkətlərin bir neçə səhm və istiqraz paketinin alış investisiya riskini diversifikasiya etmək imkanı verir. Belə yanaşma investisiyaların gəlirlilik və riskliliyin optimal ahəngini əldə etməyə şərait yaradır. Ümumi investisiya riskinin maliyyə tələblərinin alış və təkrar satışı hesabına əldə olunan bir neçə istiqamətdə paylanması kapital bazarının mühüm funksiyasıdır.

Bazar tələblərinə müraciət edən sonuncu alıcılar BPİV-lərdir. Məişət təsərrüfatı maliyyə bazarlarına daxil olan vəsaitlərin əsas mənbəyi hesab olunur. Həmçinin müxtəlif maliyyə institutları da analoji rol oynamır, lakin məişət təsərrüfatı ilə müqayisədə onların investisiya həcmi kiçikdir. Belə institutlar tərəfindən qiymətli kağızların alış əsasən vasitəçilik funksiyaların icrasının zəruriliyi ilə əsaslandırılır: onlar ayrı-ayrı vətəndaşların və şirkətlərin vəsaitlərini cəlb edir və qiymətli kağızları əldə etməklə onları yerləşdirir. Əlbəttə, ayrı-ayrı vətəndaşlar birbaşa kapital qoyuluşu edə bilər lakin çox güman ki, onlar vasitəçilərin -kommersiya banklarının və sığorta şirkətlərinin köməyindən istifadə edəcəklər.

Uzunmüddətli kapital bazarının ümumi həcmi 40 trln\$-dan yüksəkdir. Girova qoyulmuş (ev, müəssisə, ferma) daşınmaz əmlak bazarı ən iri maliyyə bazarlarından biridir. Orada 1998-ci il üçün tədavi olunan vəsaitlərin ümumi

həcmi 5,8 trln\$ təşkil edir. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı daha perspektiv görünür; həmin ilin sonunda şirkətlərin səhm və istiqraz bazarının həcmi 15\$ və 3trln\$ üstələnmişdir. Dövlət (xəzinədarlıq və federal agentliklərin) qiymətli kağızlar bazarının həcmi həmin an üçün 7 trln. dollara çatmışdır. Buna dövlət tərəfindən maliyyələşən müəssisələrin büdcə defisitinin və borc öhdəliklərinin emissiyalarının sayının artması səbəb olub. Son illərdə bazarlarda borc öhdəliyinin xüsusən yüksək templərlə artması müşahidə olunur. Kapital bazarı sayəsində iqtisadi fəaliyyətin effektivliyi yüksəlir. Onun nəyin hesabına artmasını araşdıraraq.

Allokasiya effektivliyi dedikdə investisiya vasitələrinin investorun maraqlarından daha artıq dərəcədə cavab verən şəkildə paylanması nəzərdə tutulur. Təcrübədə, şirkətlər tərəfindən ən yüksək gəlir norması zənn olunan layihələrə vəsait qoyulacaq, məişət təsərrüfatları isə- mümkün həddi risk zamanı ən yüksək gəliri təmin edən vəsait bazarının maliyyə tələblərinə (istər birbaşa, istərsə də vasitəçilər vasitəsilə) kapital qoyuluşunu həyata keçirəcək.

Vəsaitlərini daha effektiv şəkildə yerləşdirmək üçün investorlar müxtəlif qiymətli kağızların cəlb ediciliyinin müqayisəsi barədə obyektiv informasiyaya ehtiyac duyur. İnformasiya effektivliyi nöqtəyi nəzərindən bu göstəricinin ən yaxşı indikatoru onların bazar qiymətlərinin həcmi hesab olunur.

Bazar iştirakçıları qiymətli kağız barədə yeni məlumatı əldə edən kimi, bu dərhal onun bazar qiymətinin dəyişməsində öz əksini tapır. Bu proses ondan ötrü belə sürətli aparılır ki, minlərlə (hətta milyonlarla) investorlar onların məzənnəsinin dəyişməsi hesabına qazanc əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızlar barədə məlumat toplamaqla məşğul olur. İnvestorlar ya yenidən qiymətləndirilmiş (onları bazar qiyməti aşağı düşməmişdən əvvəl sərfəli qiymətə satmaq olar), ya da qiymətləndirilməmiş kağızları (onları bahalaşmamışdan öncə sərfəli almaq olar) aşkar etməklə qazanc əldə etməyə cəhd göstərir. İnvestorların bu hərəkətləri qiymətli kağızların bazar qiyməti onlar barədə olan bütün məlumatı dəqiq əks etdirməsinə səbəb olur.

Niyə görə bu bazar iqtisadiyyatı üçün belə vacibdir? İş ondadır ki, qiymətli kağızların qiyməti barədə dəqiq məlumat aldıqda investor hansı qoyuluşların daha

perspektiv olduğunu müəyyən edərək (digər sözlərlə, hazırki risk dərəcəsində ən yüksək gözlənilən gəliri təmin edəcəklər) dərhal onları icraedəcəklər. Bu formada informasiya effektivliyi allokasiya effektivliyinin yüksəlməsinə səbəb olur belə ki, məişət təsərrüfatına və şirkətlərə düzgün investisiya istiqamətlərini seçmək üçün zəruri məlumatı almağa yardımçı olur.

Əməliyyat effektivliyi həmçinin kapital bazarının allokasiya effektivliyinə təsir göstərir. Əməliyyatların icrası ilə bağlı xərclər minimal olduqda bazar əməliyyat effektivliyinə malikdir. Qarşılıqlı maraqları olan alıcıları və satıcıların axtarışı və görüşünün təşkili üçün zəruri məlumat toplayan brokerlər işinə görə komissiya mükafatı qazanır. Əsas vəzifəsi bazarda tədavi olunan qiymətli kağızların likvidliyinin təmin edilməsindən ibarət olan dilerlər təklif olunduğu qiymətə almağa və satmağa hazır olduqları qiymətli kağızların siyahısını elan edir. Dilerlərin gəliri qiymətli kağızların onların təyin etdiyi alış və satış qiymətləri arasındakı fərqlə müvafiq müəyyən olunur. Digər firmalara səhm və istiqrazların emissiyaları vasitəsilə kapital yığımasına yardım göstərən anderrayterlər, firmalar əsasında emitentdən öhdəçilik aldıkları qiymətlə, onların əhaliyə təklif etdiyi qiymət fərqiindən qazanc əldə edir.

Əməliyyat effektivliyi allokasiya ilə necə bağlıdır? İş ondadır ki, əməliyyatı aparma xərcləri yüksəkdirsə, bağlanan əqdlərin sayı yüksək olmayacaq və bir sıra yüksək gəlirli investisiya layihələri yalnız kağız üzərində qalacaq. Bu səbəbdən yüksək əməliyyat xərcləri perspektiv investisiya obyektlərinə kapital qoyuluşlarına maneçilik törədə bilər. Bu öz növbəsində onu göstərir ki, əhalinin məşğulluğunun inkişafı və məhsulların buraxılış həcmiinin yüksəlməsi olmayacaq. Nəticədə bütün cəmiyyət uduzmuş olur.

Müxtəlif profilli kommersiya banklarının və şirkətlərinin öz aktivlərinin likvidliyini dəyişdiyi bazarlar kapital bazarları adlanır. Dəyişmə üsulları müxtəlif ola bilər: istiqraz yerləşməsi, qısamüddətli kreditlərin və ya investisiyaların verilməsi. RVF müvafiq pul-kredit siyasətini aparmaqla bu bazarları tənzimləyir, Dövlət xəzinədarlığı isə onları cari əməliyyatların icrası üçün istifadə edir. Kapital bazarının iştirakçılarının- dövlət, firma, adətən fərdi şəxs təklif etdikləri və

aldıqları borc qısamüddətli (1-120 gün arasında dəyişir) xarakter daşıyır. ABŞ dövlət istiqrazları kapital bazarının əsas maliyyə alətidir. Bu bazarda kommersiya kağızları, sonradan şərtləndirilmiş qiymətlə geri alınması ilə qiymətli kağızların satışı barədə sövdələşmələr, əmanət sertifikatlarını və banklar tərəfindən qəbul olunmuş vekselləri ötürən federal ehtiyat fonları mühüm rol oynayır. Müxtəlif maliyyə alətlərinin qarşılıqlı əvəz olunması bütün pul bazarlarının sıx əlaqəsinə imkan yaradır.

Kapital bazarı konkret növ öhdəçiliklərin alış və satışı aparılan bir neçə ayrı-ayrı bazarlara bölünür. O Nyu York fond birjası kimi nizamlayıcı struktura malik deyil. Kapital bazarlarının əsas aparıcı qüvvəsi bir və ya bir neçə maliyyə alətlərinə ixtisaslaşan dilerlərin və brokerlərin fəaliyyətidir. Dilerlər qiymətli kağızları öz hesabınaalaraq satır. İkinci bazardakı əqdlərin əksəriyyəti telefon vasitəsilə aparılır. ABŞ maliyyə aktivlik mərkəzi Nyu Yorkda Manhetten rayonunda yerləşir. Çünki, məhz orada bir çox iri maliyyə şirkətləri və bankları yerləşir. Aparıcı dilerlər və brokerlər öz aralarında və ABŞ-ın və Avropanın digər şəhərlərində olan müştərilər ilə daim telefon əlaqəsi saxlayır. Teletayp və kompüter şəbəkələri həmçinin banklara, iri maliyyə şirkətlərinə və pul bazarının digər iştirakçılarna fasiləsiz informasiya mübadiləsinə yardım göstərir.

Kapital bazarları digər maliyyə bazarlarından topdan satışı ilə fərqlənir: orada həmçinin kiçik əqdlər aparılır, lakin əksər bağlanan müqavilələrin dəyəri 1 000 000 dollar təşkil edir. Pul bazarının əməliyyatları onların simasızlığı və rəqabət təbiətini səbəbindən açıq bazarın transaksiyası adlanır. Onların alıcıları arasında daimi münasibətlər yoxdur. Məs, federal ehtiyat fondu ilə əməliyyat aparan bank maksimal qiymətə satmaq və ən aşağı qiymətə almağa səy göstərərək brokerlərdən daimaalıcı və satıcının qiymətini öyrənir. Lakin kapital bazarında bağlanan bütün əqdlər federal ehtiyat fondu ilə aparılan əməliyyatlar kimi açıq deyil. Məsələn, pul bazarında fəaliyyət göstərən banklar onların yoxlanılmış müştəriləri olan dilerləri çox vaxt onlara hətta likvidləyici vasitələrə ehtiyac duymadığı müddətdə ötürülən əmanət sertifikatı təqdim etməklə qazandırır. Bu şəkildə kapital bazarında birtərəfli

deyil, qarşılıqlı güzəşt formasında nümunə olunası elastik münasibətlərə rast gəlirik.

Pul bazarının aktivlik mərkəzi dilerlərin və brokerlərin əməliyyat apardıqları meydanlar hesab olunur. İş vaxtında burada yalnız gərgin iş mühiti üstünlük təşkil edir. Hər bir treyder qarşısında ona yaxın telefon vardır ki, onlar vasitəsilə digər dilerlərlə və onların müştəriləri ilə əlaqə saxlamaq mümkündür. Lakin bu aparatlar adət etdiyimiz telefon zəngi çalmır: “zəng” işıq siqnalları ilə müşahidə olunur. Dəyəri 5; 10 və hətta 150 mln dollar olan əqdlər on saniyə telefon danışığı müddətində bağlana bilər. Bütün danışqlar yalnız bazar iştirakçılarına aydın olan xüsusi nitq üslubunda aparılır.

Beləliklə bazar iştirakçıları sadəcə telefonla çox milyonlu əqdlər barədə sövdələşdirlərsə, onların devizi belədir: “Mənim sözüm puldan dəyərlidir”. Verilən vədə əməl etməyən və ya çox səhvlərə yol verənlərlə digər brokerlər və dilerlər əqdlər bağlamadığından, onlar işlərini dəyişmək məcburiyyətində qalacaq. Əlbəttə hər kəs səhvə yol verə bilər, adətən anlaşılmamazlıq işgüzar lanç zamanı həll olunur.

Pul bazarında satılan qiymətli kağızlara görə ödənişlər telefonla bağlanan əqdlər kimi tez və asan aparılır. Bir çox əməliyyatlar üzrə hesabat “federal fondlar” vasitəsilə aparılır, bununla belə hər iki tərəf FRV-ni alıcının bank hesabından pul vəsaitlərini satıcının bank hesabına köçürülməsi barədə məlumatlandırır. Qiymətli kağızların yeni sahibinə verilmə prosesi Nyu Yorkun banklarının təqdim etdiyi saxlama imkanları sayəsində sadələşir. Qiymətli kağızların alıcıdan satıcıya əldən - ələ fiziki ötürülməsi çox nadir hallarda baş verir.

Pul bazarının mühüm iqtisadi funksiyası aktivlərin likvidliyinin korreksi üçün iqtisadi subyektləri effektiv alətlərlə təminatından ibarətdir. Demək olar ki, hər bir iqtisadiyyat vahidi - maliyyə institutu, ticarət və sənaye firması, dövlət müəssisəsi - vaxtaşırı olaraq likvidliyin idarə edilməsi problemi ilə məşğul olur. O, nağd pulların daxil olmağını adətən onların xərcləmə anı ilə üst-üstə düşür. Pul bazarı iqtisadi subyektlərə bu çətinliyin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

Hər hansı bir firma müvəqqəti nağd vəsaiti artıqlığına malikdirsə, onları faiz gəliri gətirməyən hesablarda saxlamaqdansa 1-30 gün müddətində pul bazarına yönəldə bilər. Nəticədə bazar faiz dərəcəsinə müvafiq gəlir əldə etmək imkanı yaranır. Mümkün və qeyri mümkün vəziyyət. Fərz edək ki, kommersiya bankı konkret vaxtda RVQ-də hesablarında likvid vəsaitlər ehtiyatına malik deyil. Bu halda pul bazarının xidmətlərindən istifadə edərkən istənilən maliyyə institutundan müəyyən miqdarda vəsait əldə etməklə onu öz RVQ hesabına köçürə və bunun hesabına öz likvid ehtiyatlarını artırmaq imkanı qazana bilər.

Pul bazarlarının əsas rolu iqtisadi subyektlərə məxsus olan likvidləşici aktivlər ehtiyatının korrektə edilməsindən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, orada tədavi olunan maliyyə alətləri və müəssisə tiplərinin əsas xarakteristikaları təsvir etmək çətin deyil. Aydındır ki, vəsaitlərini pul bazarına yönəldən investor bunu minimal risklə etmək. Fərz edilir ki, pul bazarının əsas alətləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik maliyyə tələbləri olmalıdır:

- ödəmənin minimal riski;
- onların dəyərinin dəyişməsinin riskinin aşağı olması;
- yüksək satış həcmi;
- cüzi transaksiyaxərcləri .

Birinci, əgər vəsaitlərinizi qısa müddətə investisiya etmək istəyirsinizsə, deməli etibarlı borc alanlar tərəfindən özünü yüksək dərəcədə göstərən emitentlərə olan maliyyə tələbləri sizi maraqlandıracaq. Bu qoyulan məbləğin qaytarılmaması riskini minimuma endirməyə imkan verəcək. İkinci, qiymət dəyişimi riski (% dəyişməsi riski) qısa müddətli ödənişə nisbətən yüksək olduğundan qiymətli kağızlara uzunmüddətli kreditlə kapital qoyuluşu etmək arzuolunmazdır. Bundan başqa qısamüddətli öhdəliklər öz pulunu qaytarmağa imkan yaradır. Sizin uzun müddət ərzində nağd pulunuz varsa, o zaman borcun ödənilməsi anında daha çox investisiya olunan öhdəliklərin nominal məbləğini almaq imkanı ələ edirsiniz. Nəticədə tələb olunan halda qoyulan vəsaiti qısa müddət ərzində qaytarmaq üçün qısamüddətli investisiyalar yüksək likvidli olmalı və kiçik transaksiya xərclərinə malik olmalıdır. Bu formada maliyyə tələbinin ikinci dərəcəli bazardaasan

reallaşması üçün konkret tipik formaya, onun emiteni isə mütləq şəkildə yaxşı işgüzar reputasiyaya və yüksək kredit reytinginə malik olmalıdır. Məsələn n.3.5.-də pul bazarının daha mühüm parametrləri, 3.6-da isə pul bazrının əsas iştirakçılarının və onların tətbiq etdikləri maliyyə alətlərinin siyahısı öz əksini tapır. Pul bazarında aparıcı oyunçular kommersiya firmaları, dövlət xəzinədarlığı, sənayə və ticarət şirkətləridir.

Bazara təkrar qoşulan maliyyə tələblərinin çıxarılması ilkin yerləşdirmə adlanır, bunlar ilkin maliyyə bazarlarında baş verir. Qazanc əldə etməyə ümid edən BDPV-lər tələblərə vəsait qoymağa hazırdır. Maliyyə tələblərinin ilkin alıcıları üçün bu əməliyyat cəlbədici görünür, belə ki, onlar əmindilər ki, gələcəkdə gəlir əldə etmək perspektivi mümkün itki riskini ödəyir.

Alıcının öz vəsaitlərini bu formada daimi (səhmlərin bir çoxu ilə olduğu kimi) və ya ödəmə müddətində saxlamayacağına (daşınmaz əmlak girovu və digər borclar) əmin olduğu halda əhalinin ilkin maliyyə tələblərini əldə etmək ehtimalı artır: İnsanlar tez-tez əldə etdikləri maliyyə tələblərini məs, onları qiyməti artdıqda, investisiya strategiyasının dəyişməsi və ya pulahtiyac yaranması nəticəsində satmaq istəklərini bildirir. Bu şəkildə, investorlar “ikinci dərəcəli” maliyyə bazarlarında asan şəkildə realizə oluna bilən maliyyə tələblərini məmnuniyyətlə əldə edir.

İkinci dərəcəli maliyyə bazarları işlənmiş avtomobil bazarını xatırladır: onlar “işlənmiş” (əvvəllər emitasiyaedilmiş) qiymətli kağızların satışı zamanı pul əldə etməyə imkan yaradır. Lakin miqyasına görə onlar istənilən işlənmiş məhsul bazarlarını üstələyir. İkinci dərəcəli maliyyə bazarlarının, bütün dünya üçün kapitalizmin mücəssəməsi hesab olunan NyuYork fond birjası ən məşhur meydanıdır. İkinci dərəcəli maliyyə bazarları sayəsində investorlar tərəfindən ilkin bazarlarda maliyyə tələblərinin alış həcmi yüksəlir. İnvestorlar əldə olunan maliyyə tələblərinin ödənilmə müddətini gözləmək məcburiyyətində olmadıqda, borc alanlara səhmlərin buraxılışı və ya kreditlərin götürülməsi vasitəsilə öz layihələrini həyata keçirmək daha sərfəlidir. Yeni şirkətlərdə daha ucuz borc

vəsaitlərinin istifadəsinə stimül yaratmaqla ikinci dərəcəli maliyyə bazarları onların artmasına və bütövlüklə kapitalizmin inkişafına yardımçı olur.

Maliyyə bazar fəaliyyətinin ən mühüm problemlərindən biri- informasiya axınına nəzarət etməkdir. Effektiv işləyən bazar öz iştirakçılarına asan alınan və ucuz informasiyanı təqdim etməyi tələb edir. Onun qiyməti bu məhsullarda eyniliyin olmamasına əsaslanan daşınmaz əmlak sahəsində və ya birjadan kənar opsiyon bazarında olduğu kimi yüksəkdirsə, belə bazar gəlir və risklərin potensial dərəcələrini ayırd etmək üçün daha uzun müddətə malikdir. Başqa sözlə desək, bazarlar onlarda tədavi olunan məhsul qiymətlərinin müəyyən edilməsi nöqteyi nəzərindən qiymətlər haqqında informasiya bəlaəldə olduqda “qeyri effektiv” ola bilər. Lakin bazar məhsulunun qiymətləndirilməsi böyükxərclər tələb etmirsə, məs, birja siyahısına qoşulmuş səhmlərlə bazarın “qeyri effektivliyi” azalır. Bundan başqa bu informasiyanın asan şəkildə əldə edilməsi bir insanın o birisinin hesabına mənfəət əldə etməsi mümkün olmayacaq. Maliyyə bazarlarındakı vəziyyət barədə informasiya dəqiqliyinin və vaxtında çatdırılmasına sərf olunan xərclər özünü doğruldur.

Bu bölmədə bazarın formalaşmasına təsir göstərən müxtəlif informasiya növləri və şirkətin fəaliyyəti haqqında daxili informasiya, aparılan əqdlər barədə məlumat, informasiya satışı və onun alınmasına məhdudiyyət qoyulması məsələləri tənzimləyici proseslər nəzərdən keçirilir. “Bazar yaradıcıları” müəyyən şəraitdə qaydaları daxili informasiya mühafizəsinə imkan verəcək bazarlarda fəaliyyət göstərməyə üstünlük verir. Lakin bütövlükdə ictimai nöqteyi nəzərdən istənilən informasiyanın əlverişli (bəlkə də əksinə) olması daha yaxşı olardı.

Qiymətli kağızlar və birjalar üzrə Komissiya Qaydaları açıq satılan səhmlər və istiqrazlar haqqında məlumatın hamısı üçün əlçatan olmasını tələbedir. Şirkətlər Komissiyada satışa təklif olunan bütün qiymətli kağızları qeydiyyat keçirməlidir. Bundan başqa satışdan əvvəl ətraflı təsvir etməklə yeni qiymətli kağızların buraxılışını elan etməlidir. Komissiya Qaydaları həmçinin firma-emitentlərin öz fəaliyyəti barədə məlumatı ona təqdim etməyi və onu kütləyə çatdırmağı tələb edir. SEC başqa şəxslər üçün əlçatmaz olan firmanın daxili fəaliyyəti barədə məlumata malik şəxslərin sayderlərə- bu emitentin qiymətli

kağızları ilə əməliyyatlar zamanı mənfəət güdmək məqsədilə bu informasiyadan istifadə etməyi qadağan edir. Bu şəkildə digər səhmdarlarla müqayisədə insayderlərin ədalətsiz üstünlüyü minimuma endirilməlidir. Əks halda onlar xoşagələn məlumatların dərc olunmasında əvvəl səhmləri ala və xoşagəlməz məlumatların dərc olunmasından qabaq sata bilər.

Belə halların qarşısını almaq üçün Komissiya dayanmadan səhmlərlə və opsiyonlar olan iri əqdləri müşahidə edir və insayderlərdən fond bazarındakı fəaliyyətləri barədə hesabat təqdim etməyi tələb edir. SEC insayderlər, onların qohumları və ya yaxın dostları tərəfindən aparılan şübhəli əqdləri aşkar edərsə, o zaman tamahkarlıq məqsədilə məxfi daxili firmanın informasiyasının istifadə etməkdə şübhəli bilinən şəxslər barəsində məhkəmə istintaqı aparılır. Bu cür tədbirlər həmçinin bilavasitə gözlənilən bağlanması və birləşməsi, gəlir və itkiləri və s. barədə məlumatın dərc edilməsindən əvvəl firma səhmləri ilə əməliyyatları aparan yüksək rəhbər üzvlər barəsində də tətbiq oluna bilər. Sonda SEC öz şirkətlərinin onlara tələbat olmayan əmtəə-maddi ehtiyatlarının inkişafı barədə informasiyaya malik olmaqla onun səhmlərinə put-opsionlar əldə edən işçilərin, şirkətlərin-emitentlərin fəaliyyəti barədə dərc etdikləri informasiya materiallarının vaxtından əvvəl yayılmasında şübhəli bilinən poliqrifik müəssisələrin əməkdaşlarının məhkəmə qaydasında təqibini təşkil edir.

Birjalar səhmlərlə və istiqrazlarla bağlı əqdlər barədə tam məlumatı çap etsəydi, o zaman nəinki qiymətli kağızların tipi, qiyməti və miqdarı, həmçinin alıcı və satıcıların adlarını qeyd etməliyi. Lakin fond birjası iştirakçılarının əksəriyyəti rəqiblərindən öz həqiqi məqsədlərini mümkün qədər gizlətməklə anonim şəkildə fəaliyyətə üstünlük verirlər. Məhz bu səbəbdən birja hesabatlarında yalnız əqdlərin qiyməti və həcmi barədə məlumatlar əksini tapır; əqdlərin tərəfləri barədə məlumat yalnız xüsusi nəzarətedici orqanlara bildirilir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ABŞ-ın dövlət istiqraz bazarında əqdləri bilavasitə FES vasitəsilə aparan 30-40 ilkin diler fəaliyyət göstərir. Bu dilerlər həmçinin öz aralarında ticarət əməliyyatları aparır. Lakin onlar anonim işləməyə üstünlük verdiyindən (rəqiblər onların nailiyyətlərinə maneəlməməsi üçün) dövlət

istiqlazları üzrə əqdlər adətən brokerlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu brokerlər həmçinin əqdlər barədə məlumatı xüsusi informasiya agentliklərinə satmaqla qazanc əldə edə bilər. Məhz bu səbəbdən əməliyyatları aparmaq üçün iri dilerlər əqdlər haqqında məlumatın məxfiliyinə zəmanət verən və həmçinin onun satışında gəlir qazanmağa imkan verən şəxsi broker firmalar şəbəkəsini yaratmağa üstünlük verirlər.

Cari maliyyə informasiyası bazar iştirakçıları üçün çox dəyərlidir, onların əksəriyyəti onu vaxtında alınması üçün böyük məbləğ ödəməyə hazırdır. Nəticədə qiymətlər və əqdlərin həcmi barədə informasiya agentləri tərəfindən satılan məlumat birjalara yaxşı qazanc gətirir. Birjalar bazarlarda aparılan əməliyyatlar barədə ən yeni məlumata malik olduğundan onların tərkibində onun toplanması və satışı ilə məşğul olan xüsusi şöbələr mövcuddur. Məsələn, fuçers birjaları bütün aparılan əməliyyatların fasiləsiz uçuşunu aparan “qiymət müxbirlərini” xatırladır. Birja informasiyası ticarəti ciddi və gəlirli işdir. Nyu York və bəzi digər birjalar öz müştərilərinə ən yeni informasiya almaq imkanına görə çox yüksək məbləğ təyin edir. Lakin, on beş dəqiqə əvvəlki məlumat adətən pulsuz təqdim olunur.

Adətən, birja fəaliyyətini tənzimləyən orqanlar maliyyə bazarlarında əməliyyatlar barədə bütün məlumatları əldə etməyə çalışır. Onlar kimin nə, nə vaxt və hansı qiymətə alıb satdığını bilmək istəyir. Əmin olmalıdırlar ki, əqdin bağlanması zamanı məxfi informasiyanın istifadəsi hesabına və ya bazarın işinə qadağan edilmiş metodlarla təsir etməklə onun iştirakçılarından biri birtərəfli üstünlüyə malik olmayıb. Ancaq treyderlər və “bazar yaradıcıları” hətta məxfi informasiyadan istifadə etmədikdə belə bəzən anonim şəkildə fəaliyyət göstərməyə üstünlük verir. Bu cür gizli fəaliyyətin əsas səbəbi niyyətlərini onları mövqelərindən uzaqlaşdırma biləcək rəqibləri qarşısında nümayiş etdirmək istəməməsidir. Məsələn, bazar iştirakçılarına hər hansı bir treyderin böyük miqdarda səhm satmaq niyyəti məlum olarsa, onlar qiymətləri tez bir zamanda heç olmasa minimuma endirməyə çalışacaqlar. Əqdlərin bəzi aspektləri gizli saxlamaq mümkün olmadığından bu gələcəkdə ciddi itkilərə səbəb ola bilər. Məhz buna görə bazar iştirakçıları hərrac qaydaları əqdlərin bütün parametrlərinin bütöv və dərhal

açılmasını tələb etməyən yerlərdə öz əməliyyatlarını keçirməyə səy göstərir. Nəticədə kompüter sistemlərinin istifadəsi ilə aparılan bəzi fyuçers əməliyyatları əsasən NyuYorkda deyil əməliyyatın informasiyaəçıqlığı tələb olunmayan Londonda bağlanır. Birjaların yerləşdiyi ərazilərdə qiymətli kağızlarla əqdlərin aparılmasından müəyyən qazanc əldə etdiyindən, onların keçirilmə qaydalarını hazırlayan orqanlarda yerli fond bazarlarına yeni iştirakçıları cəlb etmək üçün qaydaları sərtləşdirməməyə çalışır. Ticarət qaydalarının yumuşaltması meyli Avropa ölkələri üçün xüsusilə xarakterikdir. Lakin, NyuYork fond birjasında da dəyişiklik olur. 1991-ci ildən etibarən hərracların keçirilmə vaxtı uzadıldı və iri əqdlərin parametrlərinin açılması tələbi aradan qaldırıldı. Burada xüsusilə bəzi əqdlərin elektron rabitə vasitələrinin istifadəsi ilə Londonda deyil, yenidən NyuYorkda bağlanması barədə qərar qəbul olundu.

Amerika qanunvericiliyi şirkətlərə firmadaxili informasiyanın üzə çıxarılması üzrə bütün göstərişləri yerinə yetirənə qədər, o cümlədən illik və rüblük hesabatların daxil öz səhmlərinin birjalarda qiymətləndirilməsini qadağan edir. Əksər xarici şirkətlər səhmlərinin ABŞ birjalarının siyahılarına düşməsinə istəyir, habelə bununla belə, informasiya şəffaflığı haqqında amerika tələblərinə tabe olmağa meyilli olmur. Başlıca olaraq Avropa şirkətləri (xüsusilə də alman şirkətləri) xüsusi rüblük hesabatlar hazırlamaq, mühasibat uçotunun xarici qaydalarına riayət etmək istəmirlər. Buna görə də onların səhmlərinin ABŞ vətəndaşları tərəfindən alınmasının müəyyən çətinliklər yaradır. Eyni zamanda tam informasiya şəffaflığı tələbi sayəsində xarici şirkətlərin qəsdli şəkildə yalan danışmaq ehtimalı aşağı düşür. O şirkətlər ki, öz vətənlərində səhmdarlara hər zaman doğru məlumat çatdırır.

Birja fəaliyyətini tənzimləyən orqanların firma haqqında məlumatları geniş ictimaiyyətə əlçatar etmək səyləri ilə bağlı xeyli sayda problem var. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, belə informasiyanı hamıdan əvvəl əldə edə bilən şəxslər, ondan səmərəli istifadə müqabilində yaxşı gəlir əldə edə bilir. Bundan başqa, bazar iştirakçılarının sövdələşmə yerlərinin seçilməsi ilə bağlı əsas kriteriyalardan biri, məlumat aşkarlığına dair tələblərin kifayət qədər sərt

olmasıdır. Bununla yanaşı insanlar digər bazar iştirakçılarna vaxtlı-vaxtında və ya doğru məlumat çatdırmaqla da pul qazana bilirlər.

Maliyyə bazarının inkişafı tendensiyası ona gətirir ki, bu bazarların yaxın gələcəkdə global xarakter alacağı, gündə 24 saat işləyəcəyi gözlənilir. Belə olan halda, iqtisadi subyektlərin maliyyə aktivlərinin lazımı tipinin seçilməsi imkanları və onların satıldığı yerlər kəskin şəkildə artacaq. Buna görə də uzunmüddətli perspektiv baxımından, maliyyə məlumatlarının aşkarlığı qaydaları ilə bağlı vahid tələblər hazırlamaq vacibdir. Əks halda insanlar emitentləri və digər parametrləri haqqında obyektiv məlumat əldə edə bilməyəcəkləri həmin qiymətli kağızlara pul vəsaitləri qoymayacaq. Bu zaman firmanın həmin məlumatları təmin etməsini tələb edən qaydalara ehtiyac qalmır. Habelə, məxfi məlumatların satılması və yaaçıq birja spekulasiyalarının keçirilməsinə görə cəzanın olmaması, investorlar üçün kifayət qədər problem yaradacaq.

Maliyyə bazarları iştirakçıları müxtəlif mənbələrdən mənfəət götürə bilər. Birincisi, birjalar yalnız aktivləri onların siyahısında yer alan şirkətlərdən ödəniş qəbul edir. İkincisi birja iştirakçıları hər il birja infrastrukturunun inkişafına yönəldilən tədiyyələr ödəyir. Üçüncüsü birjalar onun texniki vasitələri sayəsində baş tutan sövdələşmələrinə görə komissyon haqq tuta bilər. Sonda dördüncüsü, Birjalar informasiya agentliklərinə verilən səhm kursları və sövdələşmələrin həcmi barədə məlumatlara görə pul alır. Məhz buna görə, NyuYork Fond Birjasında birja sövdələşmələri barədə 15 dəqiqə gecikməli məlumatları almaq, cari məlumatları almaqdan daha ucuz başa gəlir.

Maliyyə bazarlarının fəaliyyətində iştirakedən fiziki şəxslər, broker firmaları, dilerlər, investisiya bankları daeyni zamanda müxtəlif növ gəlirlər əldə edir. Dilerlər tələb-təklif arasında qiymət fərqindən qazanır. Brokerlər komissyon haqq tutur. Tutulan komissyon haqqın miqdarı, sövdələşmənin həcmindən və ya bir qayda olaraq onun baş tutmasına görə broker şirkətinin aldığı gəlirdən asılı olur. Yeni qiymətli kağızların yerləşdirilməsini həyata keçirən anderrayterlər investorların həyata keçirdiyi satışların qiyməti ilə emitentə alış qiymətinin fərqindən gəlir götürür. Adətən anderrayterlər qiymətli kağızları onların təxmini

satış qiymətinin 0.5-1 faiz aşağı qiymətə əldə edir. Ancaq bəzən bu fərq 5 faizə də çata bilər. Qiymətli kağızların yerləşdirilməsini təşkil edən investisiya bankları həmçinin, yeni korporativ və dövlət qiymətli kağızlarının qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı EEPB və EEDB məsləhətlərinə görə gəlir götürür. Beləcə də investisiya bankları pul və kapital bazarlarının informasiya və allokasiya effektivliyinin artırılmasına yönəlmiş fəaliyyətə görə qazanc əldə edir.

Treyderlər kompüter monitorları və ya birjanın elektron tablosunda fond bazarının cari vəziyyəti haqqında məlumatlardan istifadə etməklə, ucuz qiymətə alınıb baha qiymətə satıla bilən qiymətli kağızlarla bağlı sövdələşmələr hesabına qazanc götürür. Oxşar üsullaeyni zamanda fasiləsiz şəkildə digər alqı-satqı iştirakçıları üçün tələb-təklif qiymətlərini müəyyən edən “bazar təsisçiləri” fəaliyyət göstərir. Skalper adı altında tanına dahakiçik spekulyantlar isə gün ərzində maksimum sayda sövdələşmə bağlamağı can atır; həmin sövdələşmələr ən xırda sövdələşmələr olsa belə, onların hər biri spekulyanta müəyyən miqdarda gəlir gətirir. Treyderlər, bazar təsisçiləri və “skalperlərin” sərfəli qiymətə qiymətli kağızlar alıb-satmaq marağının hesabına fond bazarının lazımı likvidliyi təmin olunur.

Beləliklə, hər bir bazar iştirakçısı müəyyən şərtlər əsasında onu maraqlandıran sövdələşmə üzrə özünə tərəfdaş tapır (necə ki alıcının həmişə satıcıyaehtiyacı olur və tərsinə). Bundan başqa treyderlər, bazar təsisçiləri və skalperlər bazarın cari vəziyyətini hər zaman təhlil edir və dahaaz məlumatlı olan investorlardan üstün olmaq üçün həmin məlumatlardan öz məqsədləri üçün ən çevik şəkildə yararlanmağa çalışır. Bununla onlar bazarın həmin informativ və operativ effektivliyinin artımına vasitəçi olur. “İşgüzar fəallıq” olduqdaonlar həmişə yüksək mənfəət əldə edir.

2.3. Birjalarda və birjadankənar bazarlarda qiymətlərə valyuta amilinin təsirinin təhlili.

Emissiyanın bitməsindən sonra maliyyə tələbləri (qiymətli kağızlar) ikinci dərəcəli maliyyə bazarlarında satıla və alınə bilər. Alqı-satqı adətən ya fond birjasının əməliyyat zalında, ya dakompüter sistemləri vasitəsilə aparılır. Xüsusi texniki vasitələrlə təchiz olunmuş əməliyyat zallarında bütün əqdlər bu cür əməliyyatların keçirilmə qaydalarına ciddi əməl edilməklə aparılır. Bu zala yalnız birja üzvləri buraxılır, yalnız xüsusi siyahıya- birja siyahısına daxil olan qiymətli kağızların alışı və satışı aparılır. Ən iri fond birjası NyuYorkda, mühüm ticarət, valyuta və opsion birjalari ilə Çikaqoda yerləşir.

Maliyyə tələbləri əqdləri xüsusi “fond mağazası” və ya ölkədə qeydiyyatdan keçən bütün dilerləri öz aralarında bağlayan kompüter sistemi (məs. NASDAQ) vasitəsilə icra edilir. Birja bazarlarından fərqli olaraq bu cür birjadan kənar bazarların xüsusi iri ticarət meydanları mövcud deyil. Buna baxmayaraq onların fəaliyyəti bütün dilerlər tərəfindən icbari şəkildə ciddi qaydalarına uyğun aparılır. Birja dilerlərinin milli assosiasiyası ABŞ-ın bütün fond birjalarında əqdlərin aparılmasını tənzimləyir və qaydaları pozan şəxsləri qiymətli kağız ticarətinin aparmaq hüququndan məhrum etməklə sərt cəzalandırır.

Birjadankənar bazarın dilerləri qiymətli kağızların tələb və təklif qiymətlərini təyin etdikdə “bazar yaradıcılarına” çevrilir. Onların gəliri bu qiymət fərqi hesabına müəyyən edilir. Onun kəmiyyəti müxtəlif qiymətli kağızlar üçün əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Qiymətli kağızların tələb və təklif qiymətlərini arasındakı fərq bu qiymətlərin tez-tez dəyişməsi zamanı, həmçinin bu qiymətli kağızlarla bağlı əqdlər nadir hallarda aparıldıqda yüksəlir. Bu üsulla dilerlər qiymətli kağızları alış qiymətindən daha baha qiymətə satılmama riskini kompensasiya edir. Bundan başqa bazar dövlətin mühüm siyasi-iqtisadi qərarını gözlədiyi müddətdə və bu qiymətli kağızlarla əməliyyat aparan dilerlərin sayının az olduqda spredin həcmi artır.

Kiçik həcmli əqdlər dilerlər tərəfindən kompüter şəbəkələri vasitəsilə, fond birjasının iri əməliyyatlar isə yalnız telefonla aparıla bilər.

Spot bazarda tədiyyə ödənildikdən dərhal sonra qiymətli kağızların və digər maliyyə öhdəliklərinin yeni sahibinə ötürülməsi prosesi aparılır. “Dərhal” dedikdə konkret bazar üçün təyin edilən hesab müddətindən asılı olaraq istər bir gün, istər bir həftə ola bilər. Spot bazar nağd ödənişli əqdlər bazarı adlandırırlar.

Fyuçers bazarında qiymətli kağızların (dövlət istiqrazları), “pul məhsulu” (1 kq qızıl) şərtləndirilmiş müddətə tədarükü və ya hər hansı bir qiymətli kağızın (S&P 500 birja indeksinin müəyyən olduğu qiymətli kağız dəyəri) qiymət müqavilələri nağd ödənişlə satılır. Fyuçers müqaviləsi üzrə tədarük alıcının müqavilədə göstərilən “məhsullar”a görə yekun hesab aparacağı və onları öz sərəncamına aldığı müddəti təyin edir. Fyuçers müqavilələrinin satışı xüsusi avadanlıqlarla təchiz olunmuş ticarət meydanlarında aparılır. Buna Çikaqo ticarət birjasını misal göstərmək olar. Orada bağlanan bütün əqdlər standart formaya malikdir: onlarda əqdlərin həcmi, “məhsulun” tipi və tədarük müddəti şərtləşdirilir. Bu müqavilənin icrasının zəmini qismində birja özü çıxış edir.

Forvard - gələcəkdə xarici valyuta və qiymətli kağızlara mübadilə edilən pulların tədarük müqavilələridir. Onların bağlanması və tədavülü xüsusi birjadankənar bazar olan forvard bazarında aparılır. Məs, forvard bazarında çox hallarda dolların yenə mübadiləsi üzrə əqdlər bağlanır. Valyuta mübadiləsi müddəti bu əqdin tərəfləri ilə danışıqlar prosesində müəyyən olunur. Bu şəkildə tədarük müddəti, əqdin həcmi və forvard müqaviləsinin qüvvədə qalma müddəti sərbəst ola bilər. Bundan başqa tərəflərdən birinin tədviyyə ödəməməsi riski minimal ola bilər. Məhz buna görə forvard müqavilələr bazarının daha aktiv iştirakçıları kommersiya və investisiya bankları, o cümlədən sığorta şirkətləri yeni partnyorların borc ödəməməsi və bununla bağlı olan risklərin azaldılması üzrə geniş analiz etmə təcrübəsinə malik müəssisələrdir.

Option bazarında option alıcısının (sahibi) tələbi əsasında option satıcısının konkret hərəkətləri icra etməli olduğu option müqavilələr satılır. 2000-ci ilin yanvar ayının üçüncü həftəsində səhmlərin hər biri 80\$ olmaqla İBM-in 100

səhmlərinin alınması buna misal ola bilər. Adətən opsiya müqavilələr alıcıya qiymətli kağızları opsiyanın “koll” yaxud “put” kateqoriyasına aid olduğundan asılı olaraq istər almaq, istərsə də satmaq hüquq verir. *Opsion koll* (alqı opsiyonu) opsiyanın alıcısına əvvəlcədən şərtləşdirilmiş qiymətli kağızları opsiyanın qüvvədə olduğu və ya onun bitdiyi müddətində təsbit olunmuş qiymətlə almaq hüququ verir. *Opsion put* opsiyanın alıcısına əvvəlcədən şərtləşdirilmiş qiymətli kağızları opsiyanın bitmə müddətindən əvvəl müqavilədə satış qiymətinin təsbit edilməsi ilə satmaq hüququ verir.

Qiymətli kağızlar üzrə opsiya əqdləri Çikaqo opsiya birjasının, Filadelfiya və Amerika fond birjalarının ticarət meydanlarında satılır. Fyuçers müqaviləsinin opsiyonları müvafiq fyuçers ticarət meydanlarında (məs, Çikaqo ticarət birjasında kağız veksel üzrə fyuçers əqdlərinin satılması ticarət meydanında) satılır.

Xarici valyuta mübadiləsi bazarında xarici ölkə valyutalarının alışı və satışı üzrə sövdələşmələr bağlanır. İngiltərə funtu, yapon yeni, alman markası yaxud fransız frankı orada amerika dolları və ya digər dövlətlərin valyutaları ilə mübadilə olunur. Xarici valyutaları birjadan kənar bazarda ya nağd pula, yaxud iri kommersiya bankları və ya investisiya bank firmalarında forvard müqavilələri üzrə satılır. Xarici valyuta üzrə fyuçers müqavilələri xüsusi ticarət meydanlarında (məs, Çikaqo ticarət birjasında) reallaşır.

Maliyyə bazarları onların əhatə etdiyi sahədən asılı olaraq istər daxili, istərsə də beynəlxalq ola bilər. Amerika firmalarının ən mühüm beynəlxalq maliyyə bazarları avro dollarların qısamüddətli bazarı və avro istiqrazların uzunmüddətli bazarı hesab olunur. Bu bazarlarda yerli yaxud xarici firmaları xarici banklara qoyulan xeyli məbləğdə amerika dollarını borc ala bilər. Bu bazarlar amerikanın pul və kapital bazarları ilə sıx bağlıdır. İstər ABŞ, istərsə də digər ölkələrin iri maliyyə institutları, ticarət və sənaye şirkətləri, institut investorlarının amerikanın daxili bazarı və beynəlxalq bazarlar arasında bağladığı müqavilələr sayəsində pul vəsaitləri daimi dövriyyədədir.

Maliyyə bazarları öz iştirakçılarına onlara məxsus maliyyə tələblərini pula yaxud digər aktivlərlə mübadiləsinə imkan yaradır. İlk əvvəl telefonla və ya

kompiuter rabitə sistemi vasitəsilə ilkin qiymət və mübadilənin reallaşması üçün təklif olunan maliyyə tələblərinin miqdarı müəyyən olunur.

Ardınca mübadilə qaydasına və bazar intizamına müvafiq aparılan kliring və hesablaşma prosesi icra edilir, bu proseslərin vasitəçiliyi ilə tərəflər sövdələşməni aparmağa hazırlığını təsdiq edir və pulların təklif olunan maliyyə tələblərinə mübadilə ediləcəyi müddətlər razılaşdırılır. Yekun hesablama müddəti bir gündən iki və daha artıq həftəyə qədər davam edə bilər. Kompiuter texnologiyalarının tətbiqi və səhmlərin sertifikatlarının mərkəzləşdirici saxlama imkanlarının yaranması ilə Amerika fond bazarlarında hesablamalar üzrə gecikmələr xeyli sayda azalmışdır. Bəzi fond bazarlarında əqdlər üzrə yekun hesablamalar iki həftə ərzində aparıldığı halda Amerikada bu müddət üç iş günündən artıq deyildir.

Kompiuterlər ABŞ fond və pul bazarının inkişafına böyük təsir göstərmiş. Kommunikasiya vasitələri və hesablayıcı texnikanın istifadəsinə əhəmiyyətli sərfiyyatlar azaldıqca, ümummilli bazarlar əlavə kommersiya mənfəətini əldə etmək üçün avtomatlaşmış hərrac keçirmə sistemlərini yeritməyə və daha uzunmüddətli ticarət müddəti təyin etməyə başladı.

ABŞ-ın aparıcı fond birjalarında hərracları fasiləsiz rejimdə həyata keçirməyə imkan verən xüsusi texniki sistemlərdən istifadə olunur. İstənilən şirkət öz qiymətli kağızlarını şəxsi kapital həcminə, çıxarılan aksiyaların miqdarına, öz fəaliyyəti barədə məlumatın əlverişliliyinə və səhmdarların iclasının aparılma qaydalarına dair müvafiq tələbləri təmin edən birja siyahısına daxil edə bilər. Birjada qeydiyyatdan keçən şirkətlər hər il xüsusi haqq ödəməklə, onların səhmlərinin birja siyahısına daxil olmasını təsdiqləyən prosedurdan keçir. Sonuncu birja iştirakçısına-firmaya onun qiymətli kağızlarının tədavülünə və investorların daimi diqqətində qalmasına zəmanət verir. Nəticədə birja siyahısına daxil olan, başqa sözlə birja qiyməti olan səhmlərin bazar qiyməti yüksəlir.

Qiymət və rəqəsinə daxil olan səhmlərin digər üstünlüyü ondadır ki, onlardan hər biriləonun üçün tələb və təklif qiymətini (həyəcanlı siyasi və ya iqtisadi xəbərlər və s. alınması nəticəsində alış və satış tarşırıqları arasında qısa müddət ərzində ləğv oluna bilməyən uyğunsuzluğa görə istisna edilir- bu halda mütəxəssis

“ticarət fasiləsinə” icazə alır) fasiləsiz olaraq təyin edən xüsusi mütəxəssis (öz hesabına və müştərilərin tapşırığı ilə fəaliyyət göstərən, müəyyən növ qiymətli kağızlar üzrə ixtisaslaşan broker) məşğul olur. Mütəxəssis həmçinin nəzarət edir ki, təyin olunan qiymətlər fərqi məntiqi həddə olsun. Onun fikrinə görə o həddindən yüksəkdirsə o səhmlərin sahibi ilə əlaqə saxlayır və qiymətlərə düzəliş olunması barədə razılığa gəlir. Həmçinin ehtimal olunur ki, broker hərrac prosesində baş verə biləcək kəskin qiymət dəyişikliyinə qarşısının alınması üzrə tədbirlər görəcək. Başqa sözlə desək, onun işi bu səhmlərin bazarını “qaydada” saxlamaqdır, hətta bunun üçün ona bilavasitə təsir göstərmək, bu qiymətli kağızları öz hesabına alıb satmaq lazım gələrsə belə.

Bəzən bazarda qiymətli kağızları elan olunan qiymətlə almaq istəyən şəxslərin olmamasını nəzərə alsaq, o zaman bu cür mütəxəssis üçün müvafiq itkilər mövcuddur. İtkilərin potensial imkanları gəlirlərin əldə olunma perspektivi ilə kompensasiya edilməlidir. əks halda brokerin vəzifəsini yerinə yetirmək istəyən şəxsi tapmaq çətin olacaq.

Mütəxəssisin gəlir mənbəyindən biri tələb və təklif qiymətinin fərqli olmasıdır. Bazarın normal vəziyyətində onun qiymətli kağızları bir qiymətə almaq və daha yüksək qiymətə satmaq imkanı varsa, o zaman bu fərq ona “bazar yaradıcısı” kimi qazanc gətirir.

Bundan başqao digər bazarların operatorları qarşısında informasiya üstünlüyünə malikdir: onun “sifariş portfelində” səhmlərin alışı ilə bağlı bütün təmin olunmayan sifarişlər barədə məlumatlar saxlanılır. Broker hazırkı qiymətli kağızın cari bazar qiymətindən aşağı qiymətə alışı sifarişlərinin sayının artığını müşahidə edərsə, (yəni bazarın marağı onaartır) hazırkı kağızların müvafiq ehtiyatının toplanması üçün alış qiymətini qaldıra bilər. Onun əvvəlcədən alışa sifariş verən potensial müştərilərindən bəzilərinin səbirsizlik göstərməsi və onların əqd bağlamağa hazır olduqları qiyməti qaldırması bu mütəxəssisə toplanan səhmləri daha yüksək qiymətə satmağa imkan verəcək. Analoji olaraq, brokerin sifariş portfelində hazırkı qiymətli kağızların bazar qiymətindən yüksək qiymətə satışı üzrə sifarişlər toplanarsa, mütəxəssis daha intensiv ticarət aparır. Bu şəkildə

mütəxəssis malikolduğu informasiyanın bacarıqla istifadə edilməsi hesabına əlavə gəlir əldə etmək imkanı qazanır.

Mütəxəssislər ABŞ-ın ən iri fond birjalarında qiymətləndirilən səhmlərin bazarını, NyuYork, Amerika və Filadelfiyanın opsiyon birjalarının siyahısına daxil olmuş opsiyon ticarət bazarlarını formalaşdırır.

Bazarın ayrı-ayrı iştirakçılarının birja siyahısına qoşulmuş səhmləri birjada təyin olunmuş qiymətlərdən fərqli qiymətə almaq və satmaq niyyəti ola bilər. Bu məqsədlə onlar brokerə təyin olunmuş tələb qiymətindən baha qiymətə almağı və təklif qiymətindən ucuz qiymətə satmağı tələb edən xüsusi “limitləyici” tapşırıq verirlər. Bu formada iştirakçılar faktiki olaraq mütəxəssis yerinə səhm alveri edir, yəni “bazar yaradıcıları” hesab edilir. Çıkaqoopsion birjasında opsiyon ticarətini öz hesabına və öz tələb və təklif qiymətinə uyğun aparən treyderlər aid edilir. Bu treyder Çıkaqoopsion və ya Sakit okean birjasında “bazar yaradıcısı” rolunda çıxış edirsə, o həmin gün öz müştərilərinin tapşırıqlarını broker kimi icra edə bilmir. “Bazar yaradıcıları” - birja üzvləri və ya onlaraxidmət göstərən brokerlər - ticarət zalının müəyyən yerində toplaşır və qiymətli kağızları ən yaxşı tələb qiyməti üzrə almaq və onları ən yaxşı təklif qiymətinə satmaq hüququna görə rəqabətli mübarizə aparır. Ticarət meydanına müvafiq əqd sifarişini daxil olarsa, onların hamısı onun iştirakçısı olmağa çalışır, müştərinin tapşırığını icra edən broker isə təklif olunan şərtlərin əlverişli olanını seçir. Bu halda limitləyici tapşırıq lazımı şəkildə icra edilə bilmirsə (məs, müştərinin tapşırığında göstərilən tələb qiyməti brokerlərin təklif etdikləri ən kiçik qiymətdən aşağıdırsa) sifariş portfeli müvəqqəti artırılır.

Opsiunun hər bir tipi üzrə sifariş portfeli bu vəzifəyə xüsusi təyin olunan və mütəxəssislərdən fərqli olaraq əməliyyatları öz hesabına icra etməyən rəsmi əməkdaşlarında saxlanılır. Sifariş portfelindəki əqdlər, sifariş tələbi ticarət mütəxəssislərinin alış və ya satış təklifinə uyğun olduğu halda yerinə yetirilir. Məsələn, mütəxəssislərdən biri sifariş portfelindəki qiymətdən daha yüksək qiymət təklif edirsə, bu əqd sifarişini yerinə yetirilir. Lakin bu mütəxəssis həmin təklif qiymətini göstərdikdə (və ya daha aşağı) təyin olunan qiymətlə satışına hazır olduğunu bildirdiyi halda sifariş portfelindəki tələb icra edilir. Sifariş portfelindəki

sifarişlərin icrasının mühüm faktoru onun daxil olma anıdır: eyni təklif olunmuş qiymətli bir neçə sifarişdən daha əvvəl daxil olanı icra edilir. Həcminə görə kiçik sifarişlər “bazar yaradıcıları” arasındakı rotasiya nəticəsində adətən onların daxil olduğu ardıcılıqla icra edilir.

Çıkaqopsion birjası “ticarəti mövcud sifariş portfeli əsasında alıcı və satıcı arasında birbaşa təmas metodu ilə aparılan fasiləsiz təklif bazarıdır”. “Birbaşa təmas” - hərrac iştirakçılarının ticarət meydanlarında olan digər brokerlər üçün daima tələb və təklif qiymətini elan etməsidir. “Təklifin fasiləsizliyi” bazardakı hərracların fasiləsiz iş rejimində aparılması deməkdir. Adətən bazarın çox sayda iştirakçılarının bir yerə toplaşaraq alqı və satqı əqdlərinin bağlanması üçün eyni zamanda kəskin rəqabət mübarizəsi apardığı şəraitdə səs-küylü mühit yaranır. Tərəflər sövdələşmə bağlandıqdan sonra xüsusi vəərəqəni doldurmalı, cari vaxtı göstərməklə emal edilməsi üçün göndərir. Birja qaydaları tələb edir ki, bütün əqdlər dərhal qeydə alınsın və qiymətlər və satılan qiymətli kağızların sayı birja kompüterinin yaddaşına salınsın. Hərracın bütün iştirakçılarının cari əqdlər qiyməti barədə məlumatlandırmaq üçün xüsusi lövhədən istifadə olunur.

Sakit okean opsion birjasında elə ticarət sistemi tətbiq olunur ki, sifariş portfelinin saxlanması cavabdeh olan xüsusi şəxslərin orada iştirakını nəzərdə tutur. Əslində o Çıkaqoopsion birjasının ticarət sistemi ilə oxşardır. Lakin NyuYork, Amerika və Filadelfiya birjalarında sifariş portfelinin saxlanması cavabdeh olan birja nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılır. Hazırkı birjanın konkret kağızları üzrə mütəxəssisin yerləşdiyi yeri əhatə edən ticarəti mütəxəssisdə olan qiymətlərdən fərqli daha cəlbədicə qiymətə öz hesabına aparan “bazar yaradıcıları brokerlər” qismində çıxış edə bilər.

Maliyyə fyuçers bazarlarında müqavilələr satılır, bu müqavilələr üzrə tərəflərdən biri gələcəkdə müəyyən qiymətli kağızların tədarükünü, ya da nağd ödənişləri (birja indeksinin, xarici valyuta məzənnəsinin vəziyyətindən və ya faiz dərəcəsindən asılı olaraq) həyata keçirməyi öhdəsinə götürür. Fyuçers müqavilələrinin əsas növləri (birja indeksinə, faiz dərəcəsi və valyuta məzənnəsi) “fasiləsiz təkliflə birbaşa təmas bazarlarının” tətbiqi ilə fyuçers birjalarında satılır.

Lakin orada sifariş portfeli istifadə edilmir və demək sifarişlərin icrasının müvəqqəti prioritet anlayışı yoxdur. Məhz bu səbəbdən ilk daxil olmuş sifarişin göstərilən qiymətə yerinə yetirilməsinə heç bir zəmanət verilmir: çünki qiymət dəyişə bilər və digər sifariş icra edilir və həmin qiymətin əvvəlki vəziyyətə qayıtması mümkündür. Bundan başqa “sürətli bazar” şəraitində hərrac atmosferi son həddə çatdıqda (xəzinədarlıq öhdəçiliyinin satışı üzrə bir-birindən daha bərk qışqırmağa çalışan və eyni zamanda qiymətli kağızlarla onlarla əməliyyat aparan 800 insanın işlədiyi ticarət meydanlarında olduğu kimi) əqdlərin ürəkaçan qiymətə bağlanmaması da mümkündür, belə ki, hər bir broker ticarət meydanının əks tərəfində olan digər brokerin təklifini eşidə bilməz. Treyderlər arasındakı kəskin rəqabət sayəsində tələb və təklif arasında qiymət fərqi əsas fyuçers bazarlarında cüzi olur.

Birbaşa təmas prinsipi üzrə fəaliyyət göstərən bazarlarda əməliyyatların intensivliyi onların iştirakçılarından əsəb gərginliyi tələb edir. Avrodollar, valyuta müqavilələri və ABŞ-ın xəzinədarlıq öhdəçiliyi belə maliyyə alətləri ilə ticarət bütün dünyada ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının effektivliyi üçün arzu olunmaz maliyyə fyuçers bazarları digər ölkələrdə aktiv işləməyə başlamışdır.

Fyuçers birjaları bu əqdlərinticarətin bütün dünyada təşkili hesabına buna nail olmağa çalışırlar. Məsələn avrodollar üzrə təcili (fyuçers) müqavilələri gün ərzində müxtəlif vaxt kəsiyində Sinqapur beynəlxalq maliyyə birjasında (SIMEX), London beynəlxalq maliyyə fyuçers birjasında (LİFFE), Çikaqo ticarət birjasında (CME) alınır və satılır. ABŞ-ın ticarət xəzinədarlıq öhdəçiliyi Londonda (LİFFE) və Şikaqoda (SVOT) aparılır. Asiya bazarı SVOT-u ələ almaq üçün açılışı Yaponiyanın maliyyə bazarlarının işə başlanması ilə üst-üstə düşən axşam ticarət sessiyaları təşkil olunub.

Dünyanın müxtəlif regionlarında yerləşən ticarət əməliyyatlarının birjalarda həyata keçməsi hesabatdakı çətinlik və xəta riski ilə müşayiət olunur. Bundan başqa yorğun iş günündən sonra axşam sessiyalarında iştirak etmək hərrac iştirakçıları üçün çox ürək sıxıcıdır. Çikaqo fyuçers birjasında Reyter informasiya agentliyinin iştirakı ilə gün boyu virtual rejimdə hərrac keçirməyə imkan verən

Reyter agentliyi tərəfindən təqdim olunan rabitə kanallarından, müasir hesablayıcı sistemlərdən istifadə birja üzvlərinə dünyanın istənilən nöqtəsində birja siyahısına daxil olan fyuçers müqavilələri ilə əməliyyat keçirmək üçün kompüter terminalına çıxışı əlverişli edir. Fiksasiya edilən qiymətlər üzrə daxil olan əqd sifarişləri kompüterin yaddaşında saxlanılır və alış-satış tapşırıqlarının şərtləri üst-üstə düşdükdə təyin olunan qiymət və vaxt prioritetinə əsasən icra edilir. Tapşırıqlar kompüterin yaddaşında saxlanılır: sifariş daxil olduqda bütün məlumatlar təhlil olunur və əqdlər hər iki tərəf üçün sərfəli şərtlərlə icra edilir.

Qiymət qeyd olunmuş əqdlərə sifarişlərin təminatı sistemi kompüterlə əlaqə asan və ucuz görünür ki, onun niyə əvvəllər meydana çıxması kimi suallar yaranır? Lakin alıcı və satıcının birbaşa təması əsaslanan birja ticarətinin tərəfdarları qeyd edirlər ki, yeni sistem sifariş axının intensivliyini bilavasitə hiss etməyə imkan vermir və nəticədə treyderləri bazarın tendensiyasını duymaqdan məhrum edir. Bu cür hərrac sisteminin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün kompüter onlara bazar qiymətinə yaxın fiksasiya edilən qiymətlər üzrə daxil olan əqd sifarişləri barədə daimi informasiya təqdim etməlidir. Bu treyderlərə hər bir qiymət üzrə sifarişləri ayırd etməyə imkan verir. Bir sual qalır: bazarın operatorları ticarət meydanlarında illərlə işlədiyi müddət ərzində inkişaf edən bilavasitə “birja duyğusu”na əsaslanan adekvat əvəzləyici ilə informasiyaalma üsulunu tapa biləcəkmik? Artıq indi təsdiq etmək olar ki, kompüter hərrac sistemləri ilə təchiz olunan Yeni Zenlandiyafyuçers birjasında bu cür keçid çox asan baş verdi.

Avtomatlaşdırılmış hərracların aparılma sisteminin tətbiqi bir qədər zəif templə irəliləyir, buna səbəb ticarət meydanlarında işləyən brokerlər birja bazarından sıxışdırılaraq çıxarılmaqdan qorxurlar. Məhz buna görə bu fəaliyyət sahəsinin kompüterləşmənin əleyhinədirlər. Nəticədə GLOBEX sistemi yalnız fyuçers ticarət meydanları bağlı olduqda istifadə edilir. Məsələn, CME valyuta müqavilələri ilə əməliyyat GLOBEX sistemində axşam saat 6-dan səhər saat 6-ya dəkaparılır. Elektron rejimdə xəzinədarlıq öhdəşiliyi üzrə müqavilələr və faiz dərəcəsi üzrə əqdlərin icrasına müvafiq ticarət meydanlarının bağlandığı saatlarda

icazə verilir. Günün digər saatlarında hərraclar ənənəvi birbaşa təmas rejimində aparılır.

Səhmlərin, təcili müqavilələrin və əqdlərin əksəriyyəti standartlaşmış bazar məhsulu üçün vaxtın istənilən anında tələb və təklifin vahid əlverişli qiyməti mövcud olan xüsusi ticarət meydanlarından kənar satılır. Onların ticarəti müxtəlif yerlərdə yerləşən və müxtəlif tələb və təklif qiymətlərini təklif edən əksər dilerlərin əməyi hesabına aparılır. Qiymətli kağızlar və ya müqavilələr üzrə əqdlər bilavasitə alıcı və ya satıcı və diler arasında aparılır: hər bir diler şəxsi “fond mağazası” vardır. Müştərilər və ayrı-ayrı dilerlər arasında əqdlərin keçirilməsi birjadankənar ticarət adlanır.

Birjadan kənar bazarlarda dilerlərin qiymətli kağızlara tələb və təklif qiymətləri, çox nadir hallarda aparılan əqdlər barədə məlumat kompüterin yaddaşına salınmır. Bunun əvəzində “bazar yaradıcısı” (yəni müntəzəm hazırkı səhmlərin qiymətlərini elan edən) hər bir dilerin tələb və təklif qiyməti müvafiq qiymətli kağızları almaq və satmaq istəyən şəxslər arasında paylanan xüsusi “çəhrayı vərəqələrdə” qeyd olunur.

NASDAQ sisteminin dilerlərinin tələb və təklif qiyməti arasında yüksək spredlər qazana bilməsini təsdiq edən akademik tətqiqatlardan sonra tənzimləyici orqanlar dilerlərdən qiymətlərini 1/16 faiz dərəcəsində və yaaşağı müəyyən etməyi və dilerlərin öz təyin etdiyi qiymətlərindən daha yaxşı olduqda müştəri qiymətlərini göstərməyə icazə vermələrini tələb etdilər. Nəticədə NASDAQ bazarında dilerspredləri orta hesabla aşağı düşərək dilerlərin gəlirlərini azaltmışdı. NASDAQ Amerika fond birjası ilə birləşdi. NASDAQ bazarı alqı-satqısı aparılan qiymətli kağızların qiymətləndirilməsini öz kompüterlərinin ekranlarında apardığı anda Amerikan fond birjası NASDAQ sisteminin üzvlərinə xeyirə gətirəcək yüksək gəlirli opsionlarla ticarət əməliyyatlarını icra edirdi. Fond birjalarının gələcəkdə birləşməsi yalnız o halda baş verə bilər ki, Nyu-York fond birjası və ya NASDAQ qiymətli kağızların ticarət bazarında elektron kompüter şəbəkələrini tətbiq etsin.

NASDAQ ilə oxşar olan bu sistemə müxtəlif beynəlxalq birjalarda səhmlərin qiymətləndirilməsi barədə məlumatlar daxil edilir. 1991-ci ildə onun

yararından cəmi 6 il sonra bu sistem vasitəsilə aparıcı Fransa və İtaliya şirkətlərinin səhmləri ilə bütün fond əməliyyatlarının yarısı və Almaniyanın iri firmalarının səhmləri ilə üçdə biri qədər əqdlər icraedilib. Bu sistemin uğur qazanmasının əsas səbəblərindən biri burada birjadaalınan və satılan bütün səhmlərin cari qiymətləndirilməsi barədə informasiya yerləşdirən “bazar yaradıcılarının” əksəriyyəti istifadə etmişdir. Digər İngiltərə birjalari ilə müqayisədə bu hərrac prosesində səhmlərin likvidliyini artırmış (və qiymətlərin daxili tənzimləmə imkanlarını endirmişdir). Frankfurtdakı Almaniyanın Terminborsa şirkəti ticarət kompüter sistemindən istifadə hesabına Avropa ölkələrinin qiymətli kağızlarının qiymətləndirilməsini İSE-dən öz hərraclarına çıxarmağa çalışmışdır. 1999-cu ildə avronun ümumi valyuta qismində çıxış etməsi vahid Avropa valyuta blokunun iştirakçı ölkələrindən olan şirkətlər qiymətli kağızların həmin valyutada ifadə olunan kontinental listing prosedurana üstünlük verə bilərdi. Bu şəkildə potensial rəqabətə müqavimət məqsədilə İSE avronun hesab valyutası qismində istifadə olunan səhmlərin qiymətləndirilməsinə və ticarətinə icazə vermişdir.

Bilavasitə ticarət meydanına yönələn iri sifarişlər bazarın işinin pozulmasına və kəskin qiymət dəyişikliyinə səbəb olduğundan ABŞ-da birja (ilkin) və birjadankənar (ikinci dərəcəli) bazarlara əlavə olaraq “üçüncü dərəcəli ” fond bazarı yaradıldı. Üçüncü dərəcəli bazarda iki əks səhmlərin sayı 10 000 artıq olan iri əqdlərin (alqı-satqı) aparılması barədə razılaşdırılan yüksək səviyyəli “treyderlər” tərəfindən aparılır, ardınca sifariş bu qiymətli kağızları qiymətləndirən birjaya göndərilir. İri səhm paketi almaq tapşırığını icra edən broker təxminən həmin sayda qiymətli kağızları almaq istəyən potensial partnyor tapmayana qədər bazarı tədqiq edir. Alqı və satqıya təklif olunan paket həcmi uyğun gəlmirsə, broker funksiyasını icra edən firma (adətən iri investisiya bankı) sifarişi tam icra etmək məqsədilə çatışmayan səhmləri öz hesabına ala bilər. Sonradan tərəflər arasında razılaşdırılan sifarişlər qabaqcadan danışılmış qiymət üzrə əqdlərin qeydiyyatına alınması üçün birjaya göndərilir. Alış və satış sifarişləri eyni vaxtda qəbul olduğundan onların icrası qiymət dəyişiminə səbəb olmur. Lakin sifarişi yerinə

yetirmək üçün investisiya bankına külli miqdarda səhm almaq lazımdırsa, o zaman bu əqdin həyata keçirilməsinin mütləq şərti onun qiymətinin bazar qiymətindən kəskin fərqlənməsidir. Bu halda paketin satışı zamanı bank əlavə qazanc əldə edir. Bu şəkildə iri səhm paketi ilə əməliyyatları bir şəraitdə kəskin qiymət dəyişikliyi ilə müşayiət olunur, digərində isə yox.

Bir çox fond birjalarında səhmlərin alışı və satışı kompüterlər vasitəsilə aparılır. Bundan başqa kompüterlər digər məqsədlər üçün istifadə olunmağa başlayır. NyuYork fond birjasında vasitəsilə müəyyən səhmlər (2099 ad) üzrə sifarişlərin icrası xeyli sürətlənən Siper Dot sistemi işləyir. Belə sifarişlər bu növ qiymətli kağızlar üzrə ixtisaslaşan brokerlərin iş yerlərinə avtomatik olaraq göndərilir. Sistem sayı 99 999 səhmə çatan sifarişlərlə işləməyə imkan verir, ancaq mütəxəssislər onların icrasına dərhal başlamaya bilər. Digər iri fond birjalari öz fəaliyyətlərini kompüterləşdirir. Torontonun fond birjasi “yardımcı kompüter sistemi”nə (CATS) malikdir. Onun vasitəsilə elektron rejimdə tələb və təklif qiymətlərinin xeyli fərqlənməsi nəticəsində satış aktivliyi enən səhmlər üzrə hərraclar keçirilir. O cümlədən, sistem beş ən yaxşı alış və satış təkliflərinin qiymətlərini, bu sifarişləri təqdim edən brokerlərin adlarını açıqlayır. Paris fond birjasında CAC adı qazanmış kompüter sistemi quraşdırılıb. O, Londonun NASDAQ (avtomatik rejimdə 5000 qədər səhm həcmində əqdləri bağlamağa imkan verir) analoqundan bir qədər geri qalır.

Sinsinati şəhərinin fond birjasındaartıq səhmlə əqdlərə sifarişlərin razılaşdırılması üzrə kompüter sistemi tətbiq olunur. Razılaşdırma prosesi fəaliyyət prinsipi bir neçə rəqabət aparan “bazar yaradıcıları”nın mütləq iştirakı ilə birjadankənar bazarın iş prinsipi ilə oxşar olan qiymətli kağızların milli ticarət sistemi vasitəsilə aparılır. Lakin Sinsinnatidə əqdlərin sayı NyuYork fond birjasi və ya birjadan kənar bazarla müqayisədə aşağıdır. Reyterə məxsus PLC firması NASDAQ sistemindən daha effektiv İnstinet sifarişlərin razılaşdırılması üzrə kompüter sistemini hazırlayıb. Madoff Investment Securites şirkəti ödəmə aparıldıqda informasiya sistemində səhmlərin iri alış-satış sifarişləri barədə məlumat yerləşdirən və onların icrası üçün uyğun variantların seçimini aparan

avtomatlaşmış broker sistemini yaratdı. Bu sistem faktiki olaraq adi broker kimi işləyir və əqdlərin icrası üçün lazım olan əlavə səhmləri öz hesabına əldə edə bilmir. Bununla bərabər xidmət haqqının yüksəlməməsi və əməliyyatların anonim aparılması sayəsində uğur qazanmışdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu sistemlər vasitəsilə əqdlərin həyata keçirilməsi bilavasitə birjaların ticarət meydanlarında ən populyar səhmlərlə əməliyyatların aparılması kimi geniş vüsət almamışdır. İş ondadır ki, bu sistemlərin işinə fasiləsiz qiymətləndirmə aparan və ya əqdlərin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan səhmləri əldə edən “bazar yaradıcıları” qoşulmayıb. Həmçinin bu sistemlər iri treyderlər üçün rahat deyil: onlar adətən geniş paketlərlə işləyə bilən, işləri ehtiyatla aparan və zəruriyyət yaranmadan əqdlərin parametrlərini açıqlamayan brokerlərlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük verir. Bir çox treyderlər alış satış sifarişlərinin verilməsi zamanı anonimliyini saxlamağa, səhmlərin qiymətini və onlara lazım sayını açıqlamamağa çalışır.

Bununla bərabər müqayisədə daha ucuz başa gəldiyinə görə fond əməliyyatlarının kompüter sistemləri vasitəsilə aparılması getdikcə daha da populyarlaşır. Bir çox iri birjalar kiçik sifarişləri və aktiv satılmayan səhmlər sifarişini ya bilavasitə kompüter sisteminə, ya da birja mütəxəssisin iş yerinə yönəltməyə imkan verən, ardınca avtomatik şəkildə icra olunan sistemlə təchiz olunub (məs, Nyu Yorkda Super Dot, Toronto CATS). Nəticədə son vaxtlar öz müştərilərinə birja əməliyyatlarının aparılmasını təklif edən bir neçə broker firmaları yaranıb.

Qiymətli kağızların kompüterlə ticarətinin cəlbədiciliyinin səbəblərindən biri bu cür ticarət sistemində komissiya haqqının minimal olmasıdır. Bu cür şəraitdə səhmlər hər biri 14, 95; 9,95 və hətta 5\$ qiymətə qiymətləndirilə bilər. Adətən treyderin brokerin sifarişi həyata keçirilməsi zamanı ala biləcəyi yaxşı alış satış qiymətilə razılaşdırılışı halda bazar sifarişində ən kiçik qiymətlər istifadə olunur.

Əksinə limitləyici sərəncamlar treyderin almaq istədiyi qiymətdən aşağı qiyməti göstərir və bazarda belə qiymət yaranmasa sifarişin icra olunacağına zəmanət verilmir. Kompüter brokerləri sifariş axınına görə ödəmə aparan dilerlərə tez-tez sifariş göndərir. Belə diler kiçik ödəmələr aparır çünki, sifarişin icrası

zamanı alıcı və satıcının qiyməti arasındakı spred hesabına gəlir əldə etmək ümidindədir. Dilerlər bazar qiymətinə olan sifarişlərə üstünlük verir belə ki, onlar dərhal dilerin özünün tələb və təklif qiymətinə icra edilə və hazırkı anda bazarda limitləyici sərəncamlar üzrə qiymət olmadıqda onların yadda saxlanmasını tələb etməyə bilər. Nəticədə broker və dilerlər üçün bazar sərəncamlarının limitləyici sifarişlərdən daha gəlirli olduğundan belə sifarişlər üzrə müştərilərdən daha kiçik komissiya haqqı tələb edirlər.

Avtomatlaşmış hərraclar yalnız səhmlərlə aparılır. Kompüterləşdirilmiş “elanlar lövhəsi” istənilən bir şeyi, istənilən qiymətə və istənilən sayda alış haqqında təklif verməyə imkan verir. Belə təkliflər əqdlərin uyğun icra edilmə variantı tapılmayana və telefonla aparılmayana qədər kompüter yaddaşında saxlanılır. Maraqlıdır ki, Rusiyada onun sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidini başlanması ilə yaranmış ilkin “məhsul birjalari” sifarişlərin verilməsi üçün kompüter sistemindən istifadə etmişlər. Hərracların aparılma sistemində gələcək dəyişikliklərə daha yaxşı hazırlaşmaq üçün Çikaqo ticarət birjası həmçinin özündə kompüterləşdirilmiş elanlar lövhəsini yaratdı. Onun üstünlüklərindən biri ondadır ki, o sifariş portfelinin saxlanmasına nəzarət edən hesablayıcı plata formasında olmaqla yanaşı tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərinin icrasına, pul və məhsulların vaxtında çatdırılmasına zəmanət verir.

Xarici valyutanın alış və satışı hal-hazırda bu fəaliyyət növündə ixtisaslaşan, adətən kommersiya və investisiya bankları ilə sıx bağlı olan treyderlər və dilerlər tərəfindən telefonlar yaxud telekslər vasitəsilə həyata keçirilirdi. İndi xarici valyutaların kursu barədə məlumatı Reyter informasiya agentliyinin iştirakı ilə yaradılan terminallar sistemindən almaq olar. Bütün dünyada istər valyuta bazarlarındakı vəziyyət barədə məlumat, istərsə də digər işgüzar informasiyanı almağa imkan verəcək 200 min-ə yaxın bu cür terminallar mövcuddur.

Lakin Reyter agentliyi əldə olunan nailiyyətlərlə qaneolmamağa qərar verib. O həmçinin dilerlərin bu sistemin digər abonentləri ilə valyuta əməliyyatlarını apara biləcək xüsusi kompüter terminallarını tətbiq edir. The Economist jurnalının məlumatlarına əsasən 1990-cı ildə dərhal hesablama rejimində valyutanın alış və

satışı üzrə bütün dünya sazişlərinin 40% qədər onları köməyi ilə aparılıb. Bundan başqa, 1989-cu ildən etibarən Reyterdilerlə ona öz sifarişlərini daxil etməyə imkan verən, ardınca avtomatik şəkildə seçən və lazımı razılaşma variantını icra edən Dealing 2000 adlı sisteminin tətbiqinə başlayır. Belə ki, bu əməliyyatlar üzrə hesabat avtomatik rejimdə aparıldığından bu və buna oxşar sistemlərdən istifadə xarici valyuta sövdələşmələrinin aparılmasına çəkilən ümumi xərclərini yarıya qədər azaltmağa imkanlar yaradır.

Birja siyahısına daxil olunan səhmlərə bənzər bəzi istiqrazlar həmçinin birjalarda satılır. Lakin bu cür əməliyyatların ümumi həcmi müqayisə edildikdə elə də böyük deyil, belə ki, birja vasitəsilə yalnız kiçik sövdələşmələr aparılır, digər iri sövdələşmələr isə birjadan kənar bazarda bilavasitə dilerlərin telefon əlaqələri və ya onların rabitə kanalları ilə aparılır.

ABŞ-ın dövlət istiqrazları yalnız birjadankənar bazarlarda səlahiyyətli hökumət dilerləri tərəfindən alınır və satılır. Bu şəbəkədən olan aparıcı 30-40 dilerlər, o cümlədən iri banklar ilkin diler statusuna malikdirlər. Məhz bu FRS müəssisələri ilə birlikdə açıq bazarda öz əməliyyatlarını keçirmək üçün. İlkin dilerlər dövlət istiqrazlarını bir-birlərinə və digər dilerlərə satır. İlkin dilerlər rəqiblərin onların strategiyasını və bağlanacaq əqdlərin həcmi barədə məlumat almaması məqsədilə anonim şəkildə ticarətlə məşğul olmağa üstünlük verdiyindən informasiyanın məxfiliyini təmin edən kompüter broker sistemlərindən çox istifadə edirlər.

İstiqraz satışı ilə məşğul olan brokerlər vacib kommersiya informasiyasına malik olduqlarından, onu rabitə kanalları üzrə sata bilməsi və yaxşı qazanc əldə etməsi ehtimalı istisna edilmir. Bəzi aparıcı dilerlər hesab edirlər ki, məhz onların əməliyyatları barədə məlumat bazarın vəziyyətinə təsir göstərir və bu informasiyaya rəhbərlik etməsi və ondan qazanc əldə etmək üçün öz şəxsi broker sistemini quraşdırır. Lakin bazarın digər iştirakçıları bu sistemlər populyarlıq qazanmayıb.

Dövlət istiqraz bazarının iştirakçıları öz əməliyyatlarının aparılması üçün teleqraf rabitə kanallarından istifadə etdiyindən, bu qiymətli kağızların ticarətinin

kompyuterləşməsi çox ləng aparılır. Bu bazarın hesabat palatası funksiyasını yerinə yetirən müəssisələrə ehtiyacı yoxdur: onun operatorları satılmış istiqrazları və onlar görə ödənilən məbləğləri bir-birinə FRS əlaqəsi xidmətlərindən istifadə etməklə maneəsiz olaraq köçürə bilər. Bu FRS üçün çox rahatdır. Ona görə ki, Dövlətin xəzinədarlığının fiksəl agentı olmaqla o, dövlətin qiymətli kağızlarının sahibi barədə malik olduğu informasiyanı vergi orqanlarına ötürməlidir. Dövlət istiqraz bazarının əsas iştirakçıları öz üstünlüklərinə və vacib informasiyaya malik olaraq “seçilmişlər” çevrəsinə aid edirlər. Öz xüsusi statuslarını saxlamağa səy göstərməklə onları bu informasiyanın əldə edilmə hüququndan məhrum edə və cüzi nəşə verə biləcək yeni kompyuter sistemlərinin istifadəsinə könülsüz razılıq verirlər. Məhz bu səbəbdən dövlət istiqraz bazarının iştirakçıları digərlərinə nisbətən daha az avtomatlaşdırılıb, o mənada ki, hərracların aparılma prosesi və qiymətli kağızların yeni sahibinə köçürülməsi vahid informasiya sistemində zəif inteqrasiya edilir.

III FƏSİL. QIYMƏT NİSBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VALYUTAAMİLİ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.

3.1. Daxili qiymət siyasətində xarici təsiramillərinin uçotumexanizmi.

İstehsal və istehlak vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri bütün cəmiyyətlərin formalaşması və inkişafının başlıca iqtisadi əsasını təşkil etməsi tarixən toplanmış təcrübə ilə sübut edilmişdir. İqtisadi münasibətlər sisteminin təşəkkülü və tərəqqisi də birbaşa mülkiyyətlə və onun üzərindəki hüquqlarla sıx bağlıdır.

Qeyd edilənlərin davamı kimi demək olar ki, özəlləşdirmə iqtisadi münasibətlərin yeni əsaslar üzərində qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, birinci növbədə istehsal münasibətlərinin yeniləşməsinin, mülkiyyət münasibətlərinin əsasını təşkil edir.

Özəlləşdirmənin aparılmasında başlıca məqsədxüsusi mülkiyyətə geniş yer verməklə məhsul və xidmətlərin istehsalı həcmnin artırılmasından, həmçinin dövlətin iqtisadi potensialının gücləndirilməsindən ibarətdir. Onun nəticəsində hərtərəfli iqtisadi inkişaf üçün real zəmin yaranır.

Müasir dövrdə beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün xairi kapitalın milli bazara cəlb edilməsinin kompleks sisteminin formalaşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu, ölkəmizdə təkmil bazar infrastrukturunun yaradılmasının və onun dünya bazarı ilə əlaqələndirilməsinin səmərəli yollarının aşkar edilməsinin bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkilindən asılılığından irəli gəlir.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb olunması müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sferalarında geriliyinin aradan qaldırılması nəticəsində daxili bazarda əmtəə boluğunun yaradılmasına, əlverişli rəqabət mühitinin formalaşmasına, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait

yarada bilər. Bütün bunlar son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Daxili və beynəlxalq ticarətdə bazar tarazlığına nail olmaq üçün qiymət amilindən istifadə məqsədləri və iqtisadi problemlərin həll edilməsi yolları valyuta məzənnəsinə xarici tarazlıqla məşğul olmaq və makroiqtisadi siyasəti yalnız daxili bazarın tarazlığına aid problemlərin aradan qaldırılması mexanizmi ilə sıx əlaqədardır.

Əgər makroiqtisadi məqsədlər üçün daxili iqtisadiyyatı, o cümlədən, qiymətlərin formalaşması prosesini nəzarətdə saxlamaqdaüzən valyuta məzənnəsi sisteminin əlamətlərini və şərtlərini tədqiq etsək, onda təsbit olunmuş valyuta məzənnəsinin tətbiqinin nisbətən asan və ya çətin olacağını araşdırmaq lazım gəlir. Bu yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi cəhətdən mübahisəli məsələlərdən biridir. Onun uğurlu həlli məqsədilə təsbit olunmuş valyuta məzənnələri ilə müqayisədə digər rejimin tətbiqi zamanı yarana biləcək müxtəlif makroiqtisadi dəyişikliklərə ümumilikdə iqtisadiyyatın və qiymətlərin reaksiyasını müəyyən etmək olar.

Daxili və xarici bazarlarda tarazlıq şərtlərini müqayisə etmək üçün təsbit olunmuş qiymətlər və üzən valyuta məzənnəsi sistemlərini əhatə edən modeldən istifadə edilə bilər. Bu məqsədlə üzən valyuta məzənnəsi sistemi üçün həmin model modifikasiyaedilməlidir.

Üzən valyuta məzənnələrinin tətbiqi şəraitində ölkənin pul-kredit siyasəti milli gəlirə və daxili qiymətlərin səviyyəsinə güclü təsir göstərir. Bunun baş verməsi vəziyyətini dərk etmək üçün daxili təklifin düşünülmüş şəkildə genişlənməsi halını nəzərdən keçirmək olar.

Pul kütləsinin genişlənməsi milli valyutada borc vəsaitlərinin cəlb olunması problemini yüngülləşdirir, faiz dərəcələrini, xərclərin və qiymətlərin səviyyəsini artırır.

Məlum olduğu kimi, xərclərin artması faiz dərəcələrinin aşağı düşməsilə paralel olaraq yaxın gələcəkdə tədiyyə balansının passivləşməsinə gətirib çıxarır.

Əgər tədiyyə balansı pul kütləsinə təsir etmirsə və valyuta məzənnəsi təsbit olunmuşdursa onda və heç bir əlavəyə ehtiyac qalmır.

Əgər ölkə ərazisində xarici valyutaya olan tələb onun təklifi həcmindən çox olarsa, onda yerli milli valyuta dəyərdən düşəcəkdir. Bu halda isə valyutanın dəyərdən düşməsi nəticəsində yerli firmalarxarici rəqabləri qarşısında zəif duruma düşürlər. Daha doğrusu, yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin mövcud səviyyəsində onların xərclərinin artmasına səbəb olur.

Ölkənin təsbit edilmiş və ya üzən valyuta məzənnəsinə malik olmasından aslı olmayaraq dünya iqtisadiyyatında baş verən şok xarakterli proseslər iqtisadiyyata və qiymətlərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Təcrübədən məlum olur ki, bu qəbildən olan proseslərin dörd amillə bağlıdır:

- a) İxracat olan tələb;
- b) İdxal təklifinin həcmi;
- c) kapital ixracı;
- d) daxili iqtisadi dəyişikliklər.

Göstərilənlərlə bağlı şok xarakterli proseslərin əsas mənbəyi ixracat xarici tələbin həcmində dəyişməsidir. Belə tələddüdlərin miqyası nisbətən az sayda məhsulların ixracatı üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdə daha geniş olur. Bu məhsullara olan tələbin həcmi daha çox onları idxal edən ölkələrdə iqtisadi tsikldən aslıdır.

Göründüyü kimi, üzən valyuta məzənnələri ixracat tələbatında baş verən tələddüdlərə daha operativ uyğunlaşır. Onlar həm də ixracat-tələb disproporsiyalarına da avtomatik təsir göstərilir. Məhsul ixracından əldə olunan gəlirlər azalan zaman milli valyuta da dəyərdən düşməyə başlayır. Bu da öz növbəsində milli məhsullara yeni tələb yaradır. Beləki, ixracatçılar onların məhsuluna xarici tələbin artmasını hiss etməyə başlayırlar. Konkret olaraq, onların dəyərdən düşmüş milli valyutada hesablanmış qiymətləri xarici alıcılar üçün cəlbedici ola bilər.

İdxal məhsulları ilə rəqabət aparan analoji əmtəələr istehsal edən sahələr, adətən, daxili bazarda özlərinə böyük pay sahibi olurlar. Beləki, onlar daha ucuz

əmtəələr istehsal edirlər. Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməindən irəli gələn itkilər ixracat gəlirlərinin ilkin itkisinin effektini tam şəkildə kompensasiya etmir.

İstənilən şok xarakterli prosesdən sonra çevik valyuta məzənnələri, pulların xalis beynəlxalq axınını tarazlaşdıraraq daxili pul kütləsini pulun kənara axınını bir qədər məhdudlaşdırır.

Müxtəlif valyuta rejimlərinin tətbiqi zamanı milli gəlirin və qiymətlərin idxalın təklifində baş verən dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsi daha mürəkkəbləşir. Nəticə tam şəkildə iki göstəricidə özünü göstərəcəkdir:

- a) milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti;
- b) idxalın ümumi dəyəri.

Üzən valyuta məzənnələri kapitalın qeyri-bərabər axını ilə yaranmış uyğunsuzluqlar aralıq nəticəni təmin edir. Təsbit olunmuş valyuta məzənnəsi ilə müqayisədə onlar iqtisadiyyatı daha yüksək dərəcədə qoruyurlar.

Çevik valyuta rejiminin tətbiqi şəraitində kapital kənara axınının baş verməsi milli valyutanın dəyərini aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu devalvasiyanın nəticəsində yerli istehsal üçün xarici istehlakçıların rəqabəti zəifləyir, ticarət balansının aktivlik dərəcəsi isə artır.

Qeyd etmək olar ki, milli gəlirdə qeyri-sabitliyin müşahidə olunması istehlak mallarına və pula olan tələb də xaoslu dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Bu destabilizasiya dərəcəsi valyuta məzənnəsinin tətbiq olunan sistemindən asılıdır. Cəmiyyətin istehsalın və ya qiymətlərin sabitliyinə üstünlük verməsindən asılı olaraq valyuta məzənnələri sistemləri arasında seçki aparılır.

İngilis maliyyə idarəsinin jurnalı olan «Benker» qeyd edirdi: «Valyuta məzənnələrinin daima yüksəlməsi və ya azalması əməli şəkildə həm ölkələr arasında, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində istehsal fəaliyyəti şəraitinə təsir edir» [17, səh. 231].

Üzən valyuta məzənnələri şəraitində qiymət səviyyəsinin artması xarici amillərin təsiri güclənir. Valyuta məzənnələrinin artması və aşağı düşməsi qiymət səviyyəsinin dəyişməsinə şərtləndirə bilər.

Valyuta məzənnəsinin idxal əmtəələrinin bahalaşması nəticəsində aşağı düşməsi ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. Qiymətlərin artmasına xarici mühitin təsirinin başlıcakanalı xarici valyutanın axını və onun təminatı altında milli pul emissiyası nəticəsində dövriyyədə pul kütləsinin artırılmasıdır.

Doğrudan da, valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində xammalın və istehlak əmtəələrinin idxal qiymətlərin yüksəlməsi ölkədə ümumi qiymət səviyyəsinə təsir göstərir. Valyuta məzənnələri və qiymət səviyyəsinin yüksəlməsi proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi üzən valyuta məzənnələri sistemində bir qədər fərqlidir. Belə ki, təsbit olunmuş valyuta məzənnələri şəraitində ölkədə qiymət səviyyəsinin artım orta illik dinamikaya uyğundur və aktiv tədiyyə balanslı ölkələr qiymət səviyyəsinin artması səbəbindən itkilərlə üzləşirlər. Lakin, çevik valyuta məzənnəsi sistemində isə ölkələr üzrə qiymət səviyyəsinin yüksəliş templəri fərqli olur.

Valyuta məzənnələri iqtisadiyyatın xarici ticarət sektoruna, daxili istehsalə, məşğulluğa və qiymətlərə təsir edir. Onlar ixrac əmtəələrinin istehsalına və idxalla rəqabət aparan sahələrin məhsullarına daha çox, milli istehlak əmtəələrinə isə az dərəcədə təsir edir. Valyuta amilinin təkrar istehsal prosesinin xarakterinə təsir dərəcəsi iqtisadiyyatın idxaldan asılılıq səviyyəsi ilə bağlıdır.

3.2. Dünya bazarında qiymətlərin proqnozlaşdırılması təcrübəsi.

Qiymətlərin dinamikasının proqnozlaşdırılması müasir beynəlxalq ticarətdə onların dinamikasının təsir göstərən bütün iqtisadi, siyasi və psixoloji amillərin kompleks şəkildə uçota alınması əsasında aparılır.

Dünya qiymətlərinin səviyyəsi üzrə proqnozun ehtimal xarakteri daşması qiymət dinamikasının proqnozlaşdırılmasını olduqca mürəkkəb proses kimi dərk etməyə əsas verir. Əsas və ikinci dərəcəli qiymətəmələgətirən amillərin

çoxvariantlı uzlaşmaları dəqiq proqnoz variantının işlənilməsini praktiki olaraq mümkünsüz edir.

Qiymətlərin dinamikasının proqnozlaşdırılması bazar konyunkturasının proqnozu ilə bəbəşə əlaqəyə malikdir. Ona görə ki, müasir bazar üçün xarakterik olan intensiv dəyişikliklər daha uzunmüddətli proqnozların etibarlılıq dərəcəsini azaldır.

Müəyyən əmtəə növlərinin istehsalçıları, istehlakçıları və ixracatçıları olan aparıcı ölkələrdə topdansatış və ixracat qiymətlərinin dinamikası onların indekslərinin əsasında təhlil edilir. Qiymətlərin dəyişməsinin əsas səbəbləri kimi aşağıdakı amillər təhlil predmetinə çevrilirlər:

- a) yeni texnologiyanın meydana çıxması;
- b) xammal və yarımfabrikatların qiymətlərinin dəyişməsi;
- c) əmək məhsuldarlığının artması;
- ç) inflyasiya;
- e) valyuta məzənnələrinin dəyişməsi;
- d) ticarətin metod və formalarında yeniliklər.

Dünya bazarında qiymətlərinin səviyyəsində baş verən proseslər haqqındabütün proqnozlar təxmini informasiya verirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda dünyada qiymət dəyişiklikləri keçmişə nisbətən daha intensiv şəkildə baş verir. Ona görə də dünya təsərrüfatında meydana çıxan yeni faktlar və şəraitin dəyişməsi nəticəsində istənilən proqnoz qiymətləndirmələr özünü tam şəkildə doğrultmaya bilər.

Beynəlxalq bazarda xarici ticarət kontraktlarının qiymətlərinin müəyyən edilməsi məqsədləmətlərin konkret növlərinin qiymətlərinin təhlili və proqnozlaşdırılması daim yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, dünya bazar qiymətlərinin öyrənilməsi zamanı əsasən iki vəzifə qarşıya qoyulur:

Birincisi, verilmiş anda qiymət səviyyəsinin müəyyən edilməsi və təhlil edilən müddətdə baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi;

İkincisi, perspektiv dövr üçün qiymət təmayülünün tərtib edilməsi yaxud proqnozun işlənilib hazırlanması.

Xarici ölkələrdə sənaye müəssisələri, eləcə də müxtəlif kommersiya və elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən aparılan bütün bazar tədqiqatlarında qiymətlərin proqnozlaşdırılmasına mühüm yer verilir. Bu gələcək dövr üçün qiymətin dinamikası perspektivlərinin qiymətləndirilməsinin bazara çıxış amilini müəyyən edən həlledici şərtlərdən biri olması ilə bağlıdır.

Proqnozlaşdırılan dövr üçün qiymətlərin proqnozlaşdırılması vəzifələrini mövcud bazara tsiklik və digər xarakterli müxtəlif amillərin təsirini əks etdirən bir sıra göstəricilərin nəzərdə tutulan dəyişiklikliyi əsasında qiymətlərin hərəkətinin qiymətləndirilməsi kimi ifadə etmək olar.

Proqnozların tərtib olunması kifayət qədər mürəkkəb prosesdir. Problemdən ibarətdir ki, müasir şəraitdə tələbin həcmi müəyyən edən təmayüllər tez-tez dəyişmir, yəni keçmişdə qiymət dinamikasının müəyyən edən amillərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları gələcəkdə tamamilə dəyişə bilər. Proqnozun hazırlanmasının çətinliyi həm də onun işlənilməsi zamanı kifayət qədər tam və etibarlı məlumatların əldə olunmasının mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

Toplanmış ilkin informasiyaya xas olan çatışmazlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1) reallaşdırılan əmtəənin kəmiyyəti və dəyəri haqqında məlumatların həmişə tam və dəqiq olmaması;

2) istifadə olunan iqtisadi amillərin tələb olunan səviyyədə dəqiqliklə təsvir edilməməsi və gecikdirmələrlə nəşr olunması;

3) ayrı-ayrı sahələr üzrə məlumatların çox vaxt köhnə və müqayisəyə gəlməyən olması.

Proqnozların tərtib edilməsi zamanı firma və korporasiyaların informasiyalarından istifadə edilir. Lakin, onlar da yeni avadanlıqlar, öz istehsalının çatışmayan cəhətləri və ya daha perspektivli əmtəələrin yaradılması haqqında məlumatları bilərəkdən gizlədirlər. Bu da öz növbəsində amillərin səmərəsiz

seçiminə gətirib çıxarır və bu amillərin əsasında proqnozların işlənilib hazırlanması aparılır.

Hazırda qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

- a) ekstrapolyasiya;
- b) ekspert qiymətləndirmə;
- c) iqtisadi-riyazi metodlar;
- ç) əvvəlki metodların müxtəlif şəkildə uzlaşması.

Ekstrapolyasiya praktiki olaraq keçmiş dövr ərzində bazar konyunkturasını xarakterizə edən mühüm göstəricilərin statistik sıralarının işlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Onun tətbiqi şəraitində keçmişdə bazarın inkişaf meyilləri və dinamikasını müəyyən edən əsas səbəblərin təhlilin əsasında proqnozlaşdırılan dövr üzrə statistik sıralar tərtib edilir.

İqtisadi-riyazi metodların tətbiqi bir neçə keçmiş illərin məlumatları əsasında qiymət və əmtəə bazarının digər konyunktura göstəriciləri arasında funksional asılılıqları əks etdirən riyazi modellərin qurulmasına əsaslanır.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, istənilən əmtəə bazarın konyunkturası öz formalaşması və inkişafı prosesində çoxlu sayda amillərin təsirinə məruz qalır. Bu səbəbdən də heç bir model konyunktur əmələ gətirən amillərin hamısını özündə birləşdirmək iqtidarında deyil. Buna görə də iqtisadi-riyazi proqnozlaşdırmanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, yalnız keçmişə deyil, həm də gələcək dövrə aid olan mühüm amillərin qiymətlərin dinamikasına təsirini əks etdirən göstəricilərin seçilməsinə istinad edir.

Bu məsələnin həll edilməsi üçün, ilk növbədə qiymətlə daha sıx korrelyasiya əlaqələrinə malik olan çoxlu sayda göstəricilər seçmək lazımdır. Korrelyasiya əmsalının hesablanması tədqiq olunan vəziyyəti təhlil etməklə, uyğun argument göstəricilərinin seçilməsi əsasında reallaşdırılır.

Seçilmiş göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsi və nəticə etibarilə digər konyunktura göstəricilərinin müvafiq dəyişmələrinin nəticəsi kimi korrelyasiya əmsalının hesablanması, sonra isə korrelyasiya-

reqressiya tənliklərin qurulması və həll edilməsi qiymət dəyişikliklərinin proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

Bütün qeyd olunanları ümumiləşdirərək əmtə növünün qiymətinin dinamikası proqnozunun aşağıdakı tənlikdən istifadə etməklə qurulması mümkün hesab edilir.

$$y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n \quad (3.1.)$$

burada, y – asılı dəyişən, yəni qiymət; $x_1, x_2, \dots, x_n$ – müxtəlif müstəqil dəyişənlər; $b_1, b_2, \dots, b_n$ qiymətin $x_1, x_2, \dots, x_n$ – dən asılılıq dərəcəsini əks etdirən reqressiya əmsalı; a – digər amillərin qiymətə təsirini nəzərə alan sərbəst əmsaldır.

Arqumentlərə müxtəlif dəyər kəmiyyətləri verməklə proqnoz dövründə bu göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirmək və proqnozlaşdırılan dövrə aid qiymətləri hesablamaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi-riyazi metodlar bazasında bütün korrelyasiya əlaqələri hesablanan keçmiş müddətlə müqayisədə proqnozlaşdırılan dövrdə qiymətəmələgətirən metodların keçirdiyi dəyişmələri nəzərə almır. Buna görə iqtisadi-riyazi metodların tətbiqi ciddi məntiqi təhlilə və ekspert qiymətləndirməyə uyğun olaraq aparılan zəruri dəyişikliklərlə müşayiət olunmalıdır. Faktiki olaraq bu metodların istifadəsi ekstrapolyasiyasız ağılasığmazdır. Modelləşdirmə zamanı o, birincisi reqressiya tənliklərinin əmsallarının və parametrlərinin hesablanması və ikincisi, ekzogen dəyişənlərin müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Müasir şəraitdə iqtisadi-riyazi modelləşdirmə olmadan ekstrapolyasiya özü də səmərəsizdir. Ona görə ki, elmi ekstrapolyasiya proqnozlara müəyyən düzəlişlərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Həmin düzəlişlər vasitəsilə proqnozlaşdırılan dövrdə keçmişlə müqayisədə iqtisadi şərtlərin dəyişməsi mümkünlüyü nəzərə alınır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, riyazi modelləşdirilmənin köməyi ilə müvafiq dəyişikliklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi daha dəqiq şəkildə aparıla bilər.

Ekstrapolyasiya metodunun təkmilləşdirilmiş variantı komplektləşdirici məmulatların, materialların əldə ediləcəyi konkret zaman intervalını nəzərə alaraq onların ümumi xərclərinin müstəqil proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə

yanaşma nəticə etibarilə digər metodlardan istifadəyə nisbətən ümumi istehsal xərclərinin daha real proqnozunu qurulmasına şərait yaradır.

Bir qayda olaraq, sürüşkən qiymətlər və ekstropolyasiya düsturlarından uzunmüddətli istehsal dövrünə malik sənaye maşın və avadanlıqlarının kontrakt qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir.

Ümumi qanunauyğunluğa görə sifarişçi və tədarükçü arasında hesablaşma qiyməti avadanlığın hazırlanması dövründə sərf olunan istehsal xərclərinin dəyişməsindən asılı olaraq müəyyən olunur.

Materialların qiymətləri və əmək haqqı xərcləri üzrə məlumatların proqnozunun işlənilməsi adətən aşağıdakı mərhələlərdə aparılır:

1. keçmiş dövr üçün materiallara qiymətlərin və əmək haqqı dərəcəsinin statistik sıraları qurulur;
2. bu göstəricilərin keçmişdə dinamikası xüsusiyyətlərini və sürətini müəyyən edən əsas amillər təhlil edilir;
3. əvvəldə əldə olunan nəticə əsasında proqnozlaşdırılan dövrü sıralar qurulur.

Proqnozlaşdırılan dövrə aid müvafiq aylar üzrə istehsal xərclərinin statistik sıralarında olan məlumatlar sürüşkənlik düsturunda yerinə qoyulur və bu yolla məmulatların proqnozlaşdırılan qiymət dəyişikliklərinə müəyyən olunur. Maşın və avadanlıqların sürüşkən qiymətlərlə müqavilələrin və təkliflərin öyrənilməsi əsasında sürüşkənlik dövrünün bazis kəmiyyətlərinin və sürüşkən qiymətlərin hesablanmasında istifadə olunan digər məlumatların seçilməsi yerinə yetirilir.

Proqnozlaşdırmanın yuxarıda göstərilən metodlarından hər hansı birinin tətbiqi tərtib olunmuş proqnozun dəqiqliyinə bir çox amillər təsir edir. Əksər hallarda da qiymətlərin proqnozlaşdırılan kəmiyyətinin dəyişməsi aşağıdakı amillərdən asılı olur:

- proqnozlaşdırılan dövr üçün istehsal xərclərinin dinamikasının düzgün qiymətləndirilməsi;
- müxtəlif qiymət elementlərinin xüsusi çəki nisbətlərinin dəyişməsi;
- sürüşkənlik dövrünün seçilməsi;

- əmək məhsuldarlığının artımına düzəlişlər;
- sürüşkən qiymətlərlə sifarişlərin verilməsi zamanı nəzərdə tutulan digər amillər.

Göstərilən amillərin uçotu ilə yuxarıda adları çəkilən metodlardan istənilən biri vasitəsi ilə qurulan proqnozun reallığı ilk növbədə, aparılan təhlilin əhatəliyindən və dərinliyindən, başqa sözlə, keçmişdə qiymət dinamikasında müşahidə olunmuş xarakterik meyllərin amillər üzrə ciddi təhlil edilməsindən asılıdır.

Məlumdur ki, proqnozlaşdırılan qiymətlərin səviyyəsinin dəqiqliyi və obyektivliyi bilavasitə proqnoz dövrünün uzunluğu, proqnoz qarşısında qoyulan vəzifələr və həm də bazarın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək olar ki, birja əmtəələrinin qiymətlərinin proqnozlaşdırılması, adətən, qısamüddətli dövr üçün aparılır. Bu, həmin əmtəələrin qiymətlərinin dövr ərzində tez-tez kəskin tərəddüdlərə məruz qalması olə izah oluna bilər.

Ümumiyyətlə, hazırda uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın əhəmiyyəti daha da artmışdır ki, bunu aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirmək olar:

Birincisi, elmi-texniki tərəqqinin bazara yeni əmtəələrin çıxarılmasına, onların istehsalının mənimlənilməsi müddətinin dəyişməsinə və xərclərin kəskin azalmasına təsiri.

Bu amili nəzərə alan firmalar əmtəə bazarlarının konyunkturasının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasına və onların əmtəə nomenklaturasının dəyişməsinə yüksək həssaslıq nümayiş etdirməyə məcbur olurlar. Belə proqnozlaşdırma əsasən kapital qoyuluşunun həcmi və strukturu, elmi tədqiqatların istiqamətləri, firmanın istehsal və kommersiya fəaliyyətinin digər mühüm göstəricilərini əhatə edir.

İkincisi, beynəlxalq ticarətdə uzunmüddətli kontraktların xüsusi çəkisinin artması.

Bu da öz növbəsində razılaşmalar dövründə əmtəələri uzunmüddətli sazişlərə daxil edilən bazarların konyunkturasını xarakterizə edən, əmtəələrin

qiyməti, əmək haqqı və digər göstəricilərin dinamikasını əks etdirən proqnozların işlənməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, proqnozlaşdırılan dövr ərzində baş verə bilən müxtəlif konyunktur dəyişikliklərin istiqamətlərini və müddətliyini hər hansı proqnozun düzgün və dəqiq qiymətləndirməsi olduqca çətindir. Ona görə ki, bütün əmtəə bazarlarının inkişafı bir hissəsinin əvvəlcədən nəzərə alınması mümkün olmayan müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. Bununla bərabər dəyişikliklərin əvvəlcədən bütünlükdə tam dəqiqliklə ölçmək cəhdi uğursuzluğa gətirib çıxara bilər. Ona görə ki, iqtisadiyyatın inkişafının əsas meylləri müstəvisində təkrar istehsal tsikllərinin dövriliyindən asılı olaraq qiymətin proqnozlaşdırılması olduqca mürəkkəb və həm də zəruri məsələlərdən biridir.

3.3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında valyuta mexanizmindən istifadəistiqamətləri.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dinamikliyi onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ilkin-zəruri şərtidir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər öz həllini vaxtında tapmalıdır. Əks halda, onlar ölkə üçün daim qaynaqlanan təhlükə mənbəyinə çevrilə bilərlər.

Məxsus olduğu təbii ehtiyatların həcmi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində ən başlıcaamildir. Hansı ölkə ki, geniş təbii ehtiyatlara malikdir, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini böyük vəsait tələb etmir. Azərbaycan da geniş təbii ehtiyatlara malik ölkələr qrupuna aiddir. Diqqət yetirsək birinci qrup amillər bizim ölkəmizdə tam ödənilir. Artıq ötən əsrin son illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrində dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası, proqram sənədlər hazırlanır.

Ölkədə baş verən müəyyən proseslər həmçinin iqtisadi təhlükə yarada bilər.

Dünya təcrübəsindən, müxtəlif dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından, həmçinin Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış proqram

layihələrindən bəhrələnərək dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirməkolar:

- Ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, daha açıq desək ölkədə dövlətin adi və həmçinin ekstremal şəraitlərdə fəaliyyəti üçün xarici müdaxilədən və iştirakdan asılı olmayan təkrar istehsalı təmin edən istehsal sahələrinin mövcudluğu.

- Əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanılması imkanları. Yəni, ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi baxımından yoxsulluq səviyyəsinin, əhalinin əmək differensiyasının, işsizliyin normal həddə olması.

- Büdcə kəsirinin optimal səviyyədə olması.

- Qiymətlərin sabitliyi.

- Maliyyə axınının normal səviyyədə olması.

- Valyuta vəsaitlərinin xaricə axınının limiti aşmaması.

- Yerli məhsulların xarici bazarlara daxil olmasına, eləcə də daxili ehtiyacların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xarici ticarət sisteminin mövcudluğu.

- Mühüm elmi-praktiki mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi.

- İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövcud iqtisadi sistemə uyğun qurulması.

Yalnız bütün bu halların mövcudluğu zamanı iqtisadi təhlükəsizlikdən danışmaq olar. Məhz elə bütün bu qeyd edilən parametrlərin düzgün təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin iqtisadi təhlükəsizliyinə xidmət edir. Bunların əksəriyyəti hər bir ölkədə konkret rəqəmlərlə ifadə olunur.Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar;

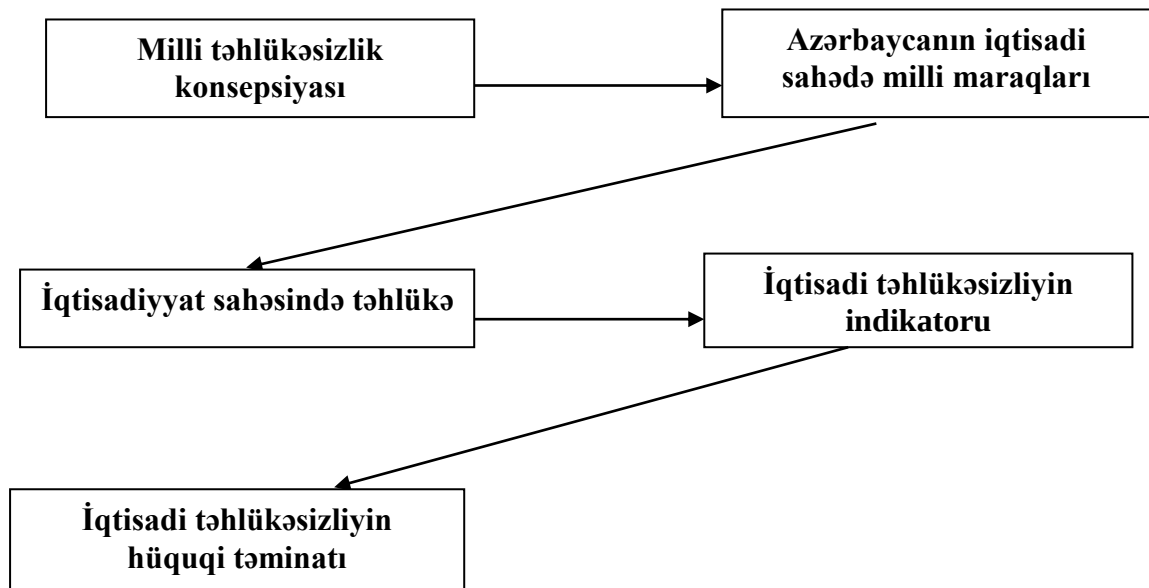
- 1.illik inflyasiyanın maksimum üç faiz təşkil etməsi;

2. büdcə kəsirinin ÜDM–in 3%-dən artıq olmaması,

- 3.daxili və xarici borcların hər birinin ayrılıqda Ümumi Daxili Məhsulun otuz faizinə qədər olması;

- 4.əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcmnin ÜDM-in iyirmi beş faizindən çox olmaması.

Ümumiyyətlə, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin sxemini şərti olaraq aşağıdakı kimi vermək olar:

Sxem 3.1. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi təhlükəsizlik sistemi.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi onun milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən, özünəməxsus maraq və mənafeələrin əsas götürülməsindən, millətin mədəniyyətinin sağlam və ya qeyri-sağlamlığının səviyyəsindən, habelə ölkənin sosial inkişaf istiqamətindən, müdafiə potensialından istifadə səmərəliliyindən asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin daxili maddi əsası olmalıdır. Bu, bilavasitə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Hər bir dövlət çalışmalıdır ki, geniş təkrar istehsalı elə təşkil etsin ki, milli məhsul ölkənin tələbatının çox hissəsini ödəməyə imkan versin. Əgər bu təmin edilərsə ölkə xarici ölkələrin asılılığından azad ola bilər.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan yeni müstəqil dövlət olduğuna görə onun həm təcrübəsi, həm də imkanları məhduddur. Lakin, müstəqil inkişaf mərhələsini keçmiş ölkələrin təcrübələrini öyrənməklə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının zərurliyini, onun mahiyyətini və məqsədini müəyyən etmək olar. Məsələn, ABŞ-da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının məqsədi

onun dünyada hegemonluğunu saxlamaqdır. Sovet imperiyasında isə iqtisadi təhlükəsizliyin məqsədi isə inzibati-amirlik sistemini və sosialist mülkiyyətçiliyini qorumaq, eyni zamanda dünyaya ağılığı təmin etməklə olmuşdur. Bununla belə nəticəyə gəlməklər ki, iri dövlətlərin iddialarının heç biri Azərbaycanda yoxdur. Onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas məqsədi ölkəmizin suverenliyini saxlamaq, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və bazar iqtisadiyyatı sisteminin əsaslarını yaratmaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında coğrafi və tarixi amillər bir çox ölkələrə nisbətən daha böyük rol oynayır. Ona görə də bu amillərin nəzərə alınması zəruridir. Azərbaycanın mühüm coğrafi məkanda yerləşməsi və gözəl təbii-iqlim şəraitinin olması səbəbindən tarix boyu dünyaya ağılıq etmək iddiasında olan ölkələrin təhlükəsinə məruz qalmışdır. Elmi-texniki inqilabın baş verdiyi indiki dövrdə təbii xammala və enerji-yanacaq olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan əsənayecə inkişaf etmiş ölkələrin marağı daha çoxalmışdır. Bu baxımdan respublikamızı özlərindən asılı vəziyyətə salmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırlar. Xüsusən, bu dövlətlər ABŞ və Qərbi Avropa ölkələridir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin eilməsində istehsal strukturunun formalaşması xüsusiyyətləri mühüm amillərdən biridir. Burada istehsalın strukturunu təkmilləşdirilməsi və onun deformasiyaya uğrama meyillərinin qarşısının alınması sahələrarası proporsiyalarını optimallaşdırmaq yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nailiyyətlərə səbəb ola bilər. Azərbaycanda istehsal strukrunu təkmilləşdirilməsi deyil, yenidən qurulması əsas götürülmüşdür. Məhz bunun üçün maliyyə imkanları yetmədiyi üçün xarici kapitalın cəlb edilməsi genişləndirilməlidir.

Azərbaycan üçün iqtisadi təhlükə yaradan problemlərdən biri elmi-texniki potensialın dağılmasıdır. Bu investisiya və innovasiya fəallığının aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Xalq təsərrüfatının strateji sahələrinə böyük həcmdə kapital qoymadan bu problemi həll etmək imkan xaricindədir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın dünyada analogiyası olmayan təbii resurslara malik olması

bunaimkan verə bilər. Bu isə xüsusən ölkədə təbii amildən necə istifadə etməkdən asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu resurslar sonsuz deyil, onlardan intensiv istifadə edərək vəziyyətdən çıxmağa çalışmanın mənfi tərəflərinin olması qaçılmazdır. Buna görə də təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinə nəzarətin güclənməsi və tənzimlənməsi zəruridir.

İdxal və ixrac əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsirini nəzərə alaraq hər bir dövlət tədiyyə balansının kəsirini təyin edir və normakimi bir il ərzində kəsirin həcmi 50% dən yuxarı olaraq bir neçə ildə 20%-i üstələməməlidir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakını nəzərə almaqla əsas iqtisadi təhlükələr yaradan maddələr kimi tədiyyə balansının ixracının xammal yönümlü olması, ərzaq təminatının idxal hesabına təmin edilməsidir. Bu isə milli iqtisadiyyatın sağlam əsaslar üzərində formalaşması və inkişafına, milli sahibkarlığın formalaşmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərən amildir və sosial problemlərin həllinin ləngiməsidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, daxili istehlakın 20-25 %-dən çoxu idxaldan asılı olduqda ölkənin müstəqilliyinə təhlükə törədə bilər. Bu problem həmçinin ölkənin valyuta ehtiyatlarının kənara axmasına gətirib çıxaracaqdır. Bunun özü də iqtisadi təhlükə yardan vasitələrdəndir. Aşağıdakı cədvəl 3.1 və cədvəl. 3.2-də ölkənin bəzi ərzaq məmulatlarına olan ehtiyacının ödənilməsi və idxaldan asılılığı barədə məlumat verilmişdir.

Cədvəl 3.1.

2007-2015-ci illər ərzində Azərbaycanın ərzaqla ödənilmə təminat səviyyəsi (faizlə)

Məhsulun adı	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dənli bitkilər	57,0	63,3	74,0	56,5	64,8	64,3	63,9	60,6	64,5
Paxlalı	76,4	77,7	68,9	65,8	70,4	71,6	76,6	76,5	69,3
Kartof	98,0	103,6	104,7	100,5	101,6	98,2	97,6	89,7	89,1
Bütün növ tərəvəzlər	98,8	104,6	101,2	97,6	95,7	98,9	102,3	103,4	103,4

Meyvə və giləmeyvə	138,1	161,4	136,0	107,9	116,8	125,7	121,8	120,1	113,7
düyü	18,8	12,0	14,0	13,0	13,2	12,7	14,5	8,3	9,6
un	96,8	90,8	94,6	95,1	84,1	94,1	93,8	94,8	95,1
Uzun müddət saxlanan qənnadı məmulatları	23,3	26,6	14,9	21,2	21,3	30,3	26,1	20,5	33,8
Bitki yağları	76,1	73,6	68,4	74,3	62,3	64,8	74,9	67,0	60,5
marqarin	95,3	97,4	98,6	108,2	99,7	98,9	99,5	99,3	292,2
Kərə yağı	76,6	83,9	51,7	50,0	50,2	50,4	50,5	51,9	69,2
Şəkər	160,4	190,8	197,0	155,6	196,9	176,0	177,7	170,6	192,9
çay	56,2	54,7	66,2	63,2	62,1	65,6	54,7	50,7	40
duz	16,8	14,4	12,3	26,4	50,1	53,3	65,6	77,5	76
süd	87,8	89,5	70,1	70,4	70,9	72,5	76,0	76,3	84,3
Mal əti	95,6	95,3	95,8	95,5	88,0	92,6	86,3	87,7	91,8
Qoyun əti	99,8	99,9	98,7	99,7	99,8	98,5	97,7	97,9	99,3
Quş əti	74,3	77,3	65,0	70,6	79,9	87,8	98,5	98	98,6
Yumurta	98,1	98,9	98,4	97,9	77,4	96,2	100	99,7	99,7

Bu cədvəldə verilən məlumatların təhlili və dolğun qiymətləndirilməsi üçün növbəti cədvəl məlumatlarına istinad etmək məqsədəuyğundur. Ona görə ki, onların göstəriciləri bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır.

Cədvəl 3.2.

2007-2015- ci illər ərzində Azərbaycanın müəyyən növ məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi (faizlə)

Məhsulun adı	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dənli bitkilər	43,0	36,8	26,0	43,5	35,2	35,7	36,1	39,4	35,5

Paxlalı	23,6	22,5	31,7	34,9	29,6	28,9	24,2	24,0	30,7
Kartof	8	4,7	4,1	6,9	8,3	7,8	7,7	15,7	14,8
Bütün növ tərəvəzlər	5,5	2,3	4,3	7	9,5	5,7	3,1	3,4	3,4
Meyvə və giləmeyvə	7,7	7,2	11,8	22,4	12,3	10,1	4,9	3,6	9,6
Düyü	84,5	88,3	86,5	87,0	86,8	87,3	85,5	91,7	90,5
un	4	11,4	6,8	5,4	16,2	6,4	6,5	5,5	5,1
Uzun müddət saxlanan qənnadı məmulatları	76,7	80,6	95,1	82,8	83,4	76,5	79,9	82,1	67,8
Bitki yağları	93,1	93,9	84,2	91,1	82,4	87,3	96,1	81,2	73,3
Marqarin	4,7	2,6	1,4	7,9	0,3	1,1	0,5	0,7	2,4
Kərə yağı	23,4	16,1	48,3	50,0	49,8	49,6	49,9	48,2	31,5
Şəkər	22,4	34,6	31,8	42,7	40,5	34,8	29,9	27,2	37,2
Çay	86,4	84,6	72,5	83,9	80,6	77,6	100,7	83,6	87,6
Duz	84,9	86,7	88,3	80,5	52,7	50,2	38,8	37,8	28,8
Süd	12,5	10,5	29,9	29,6	29,1	27,5	24,3	23,9	16,0
Mal əti	5,5	6,1	5,4	5,5	12,9	8,9	14,8	13,2	8,8
Qoyun əti	0,2	0,1	1,3	0,3	0,2	1,5	2,3	2,1	0,7
Quş əti	25,8	22,8	35,0	29,8	20,3	12,2	1,5	2,1	1,4
Yumurta	2	1,5	1,8	2,1	22,6	4,2	0,1	0,3	0,3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlar bazası, Bakı 2016.

Cədvəldən göründüyü kimi, ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi elə də ürəkaçan hal deyil. Ölkəmiz şəkər istehsalında özünü təmin etmə faizi yüksək olsa da şəkər istehsalını yerli xammalın hesabına ödənilmir. Bu işə alınan xammalın idxalı üçün xaricə valyuta axınına gətirib çıxarır. Ölkəmiz quş əti ilə özünü tam təmin edir, mal əti və süd məhsullarına olan tələbatının az qismini idxaldan asılı ödənilir. Amma quşçuluğun və heyvandarlığın yemə olan tələbatının

xeqli hissəsi idxal hesabına təmin edilir. Bu o deməkdir ki, ölkə ərazisində bəslənən heyvanların da yemi bizi xarici valyutadan asılı edir. Çay istehsalına da baxsaq görmək olar ki, 2007-2015-ci illər ərzində çay ilə özünü təminatmə aşağı düşmüşdür, bunun da nəticəsində idxaldan asılılıq artmışdır.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən düzgün gömrük siyasəti ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunması xidmət edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük siyasəti əsasən tarif tənzimlənməsi metodu ilə həyata keçirilir. Bazar prinsipləri əsasında iqtisadiyyatını inkişaf etdirən respublikamız beynəlxalq integrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnərək müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində mühüm addımlar atır. Belə ki, daxili istehsalı daha münbit şərait yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması, habelə xarici və yerli sahibkarların menafeyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə respublikamızda bir sıra gömrük-tarif tənzimlənməsi metodları həyata keçirilmiş, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə gömrük qorqanları tərəfindən bir sıra işlər görülmüşdür. Buraxılsun rüsum və vergilərin tətbiqi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların dövlət büdcəsinə alınması mexanizminin təkmilləşdirilməsi aid edilir. Həmçinin, müxtəlif mal qrupları üzrə idxal gömrük rüsumlarının azaldılması, əksinə, ölkədə istehsalı mümkün olan bəzi mal qrupları üzrə rüsumların artırılması, müxtəlif ölkələrlə işgüzar əlaqələrin artırılması, ölkəyə gətirilən bəzi malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş sistemə keçirilməsi və s. digər məsələlərin həlli obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalardan məlum olur ki, açıq iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ikili qiymət sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemlərdən birində baş verən dəyişiklik qısa zamanda digərinə ötürülür. Bu məsələ dünya bazarında müəyyən mövqeyə malik olan ölkələr üçün səciyyəvidir. Elə buna görə də qiymət siyasəti iki istiqamətdə, yəni daxili və xarici olaraq işlənib hazırlanır. Burada məqsəd əhalinin sosial müdafiəsi ilə yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrdən maksimum səmərə əldə olunmasıdır.

Xarici ticarət əlaqələrində qiymət siyasəti dünya maliyyə böhranı, ölkəmizdə baş verən devalvasiya proseslərinin mənfi nəticələrinin tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi məqsədilə daxili və xarici iqtisadi maraqların qorunması üzrə genişmiqyaslı tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Xarici ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsi əsasən aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmalıdır:

- xarici ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsi;
- xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sistemi;
- ixrac nəzarəti siyasəti;
- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və seçilməsi;
- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının qiymətlərin formalaşması baxımından maraqlarının qorunması.

İnkiafetməkdə olan ölkələr üçün azad ticarət siyasətinin tam olaraq həyata keçirilməsi mümkün deyil. Bu, bir sıra səbəblərdən irəli gəlir. Həmin ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin inkişaf səviyyəsi dünyanın aparıcı ölkələri ilə müayisədə xeyli aşağıdır.

Dünya bazarında yaranmış bu göstərilən ölkələrimizə rəqiblərlə münasibətdə qeyri-bərabər şərtlər daxilində rəqabət aparmaq məcburiyyəti ilə üzləşdirir. Bu zaman yalnız ixracının strukturunda kənd təsərrüfatı xammalı və enerji daşıyıcılarının üstünlük təşkil etdiyi sahələr rəqabət aparmaq iqtidarında

olurlar. Ona görə də milli istehsal sahələrinin gücləndirilməli və yerli istehsal məhsullarının dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmalıdır.

Məlum olduğukimi, ölkəmizin ixracatında əsas yeri xammal və enerji daşıyıcıları tutur. Davamlı və dayanıqlı inkişaf baxımından, xammal və enerji daşıyıcılarının, neft məhsulları ixracının artırılması uzunmüddətli perspektivdə uğur vəd etmir. Ölkənin ixracında qeyri-neft və yüksək texnoloji məhsulların payının az olması həmin məhsulların istehsalı potensialının inkişaf etdirilməsi bağlı tədbirlərin davam etdirilməsini tələb edir.

Bundan əlavə xarici ticarət siyasətinin prinsipləri rəhbər tutulmaqla milli ixrac strategiyası işlənib hazırlanmalıdır. Həmin strategiyada xarici ticarətinin əmtəə strukturunun dəyişilməsi və analoji məhsulların idxalına yüksək tarif dərəcələri tətbiqi prioritet kimi qəbul olunmalıdır.

Xarici ticarət qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsində gömrük orqanlarının rolu artırılmalı, onların fəaliyyəti təkmilləşdirilməli və milli iqtisadi maraqlarının müdafiəsi mexanizminə uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi də məqsədə uyğundur:

- gömrük və bank-valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- qiymət və digər iqtisadi tənzimləyicilərin köməyi ilə yerli sahibkarların və daxili bazarın müdafiəsi;
- gömrük tariflərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- ixrac əmtəələrinin strukturunun yenilənməsi.

Etiraf edilməlidir ki, müasir şəraitdə valyutaların mübadilə məzənnələri dünya bazarında mühüm qiymət əmələgətirən amillərdən biridir. Ona görə də milli valyutayı möhkəmləşdirmək, onun xarici valyutalara olan məzənnəsini sabitləşdirmək məqsədilə valyuta birjasında tələb-təklifin tarazlığını saxlamaq, mövcud valyuta ehtiyatlarından məqsədli şəkildə istifadə olunmalıdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. A.Ş.Şəkərəliyev, Z. A. Şəkərəliyeva “Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tariftənzimlənməsi” Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2017-ci I rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında çıxışı. “Azərbaycan” qəzeti, 2017-cı il.
3. “Tənzimlənən qiymətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı 2003.
4. Abbasov A.F. İqtisadi təhlükəsizliyin əsasları. Bakı-2000.
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2006.
6. Ağabəyov Ş.A., Novruzova Z.R. «Bazar iqtisadiyyatında qiymət və qiymətlərin əmələ gəlməsi», Bakı 1997.
7. Biznesin əsasları. dərslik. prof. A.B.Abbasovun redaktəsi ilə. Bakı, «Nurlan», 2005.
8. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı: 2004.
9. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərnəşr, 2003.
10. F.F.Ələkbərova, R.N.Nurəliyeva, V.H.Abbasova, İ.Q.Quliyev. Qiymətin əmələ gəlməsi, dərslik, Bakı 2015.
11. Əliyev Ü.Q. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin nəzəri və praktiki məsələləri // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, №1-2, Bakı, 2002.
12. Qarayev İ.Ş. və başqaları. «Dünya bazar qiymətləri», Bakı 1997.
13. Q.S.Bayramov “Dünya qiymətləri”, metodik vəsait, Bakı 2015.
14. Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., Quliyev İ.Q. «Dünya bazar qiymətləri». dərs vəsaiti (rus dilində) , Bakı 1999.
15. «Qiymətin əmələ gəlməsi», dərslik, . Bakı, 2000.
16. N,M. Məmmədov, M.İ. Bərxudarov “İqtisadi təhlükəsizlik”. Bakı-2006.

- 17.** Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi(monoqrafiya) Bakı, "İqtisad Universiteti"2011.
- 18.** Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin problemləri. Bakı, «Nurlar», 2004.
- 19.** Ş.T. Əliyev İqtisadi diplomatiya, Bakı-2012.
- 20.** Экономическая и национальная безопасность: Учебник /Под ред.Е.А.Олейникова. М.: Издательство «Экзамен», 2004.
- 21.** www.azstat.gov.az.

Валютный курс в формировании внутренних и мировых цен

Резюме

В настоящее время динамика цен происходит под воздействием множества факторов. Соответствующие изменения на уровне цен передаются с одной отрасли к другой, также из мирового рынка к национальным рынкам. Внутренние цены стран участвующих на международной торговле и мировые цены основных видов сырья, материалов, также продукции взаимосвязи и взаимовлияние. Это в свою очередь определяет направление потока капитала и условия жизни населения в разных странах мира. С этой точки зрения исследования факторов обуславливающие соотношения внутренних и мировых цен имеет большую значимость. Данная магистерская диссертация посвящена к изучению таких факторов и поэтому очень актуальна.

Магистерская диссертация состоит из введений, трех глав, выводов и заключений, также списка использованной литературы.

Во введении диссертации обоснована актуальность темы, отражено изученность данной проблемы, определены предмет, методы и задачи исследования.

В первой главе магистерской диссертации изучены закономерности формирования внутренних и мировых цен. Здесь также уделено большое внимание классификацию и определению взаимосвязей этих видов цен.

Вторая глава работы посвящена к изучению и анализу факторов определяющих уровень и динамику основных видов товаров на международном рынке. Затем проведен комплексный анализ взаимодействия внутренних и мировых цен, также курсов национальных и свободно конвертируемых валют.

В третьей главе указаны и обоснованы основные направления учета курсов национальных валют во внутренней и внешней политике страны.

В заключении обобщены полученные в процессе исследования результаты, даны практические предложения и рекомендации.

The exchange rate in the formation of domestic and world prices

Summary

At present, price dynamics is influenced by many factors. Corresponding changes at the price level are transferred from one branch to another, also from the world market to the national market. Domestic prices of countries participating in international trade and world prices of basic types of raw materials, materials, also the products of interconnection and mutual influence. This in turn determines the direction of the flow of capital and the living conditions of the population in different countries of the world. From this point of view, studies of factors that determine the relationship between domestic and world prices is of great importance. This master thesis is devoted to the study of such factors and is therefore very relevant.

The master thesis consists of introductions, three chapters, conclusions and conclusions, as well as a list of used literature.

In the introduction of the thesis, the relevance of the topic is substantiated, the study of this problem is reflected, the subject, methods and tasks of the study are determined.

In the first chapter of the master this regularities in the formation of domestic and world prices were studied. Here, too, attention is paid to classifying and determining the interrelationships of this types of prices.

The second chapter of the work is devoted to the study and analysis of factors determining the level and dynamics of the main types of goods on the international market. Then, a complex analysis of the interdynamics of domestic and world prices, as well as national and freely convertible currencies, was conducted.

The third chapter identifies and justifies the main directions for accounting for national currency rates in the country domestic and foreign policies.

The conclusion summarizes the results obtained in the research process, gives practical suggestions and recommendations.